

Hamza B. Turgut'un Hayatı, Eserleri ve "Kitabu'l-Mesâlik" Adlı Eseri*

Üzeyir TUNA**

Özet

Bu makalede genel olarak Hamza b. Turgut'un hayatı, eserleri ve "Kitabu'l-Mesâlik" adlı eseri incelenmiştir.

Daha özelde ise Hamza b. Turgut'un doğumu, adı ve nisbesi, gençliği ve tahsili, meslekî hayatı, müftülüğü, tasavvufî yönü, sarayda mu'allim ve mülâzım olması, ölümü, ilmi ve edebî şahsiyeti, birinci el kaynaklardan istifade edilerek yazılmıştır.

Daha sonra Hamza b. Turgut'un mevcut olan eserleri; Kitâbu'l-Mesâlik, el-Hevâdî fî Şerhi'l-Mesâlik, Risâle fî İzâhî ba'dı'l-Ehâdîsi's-Şerîfe, Risâle fî't-Tasavvuf, Hamza b. Turgut'un kaynaklarda zikredilen eserleri hakkında bilgi verilmiştir.

Devamında ise Hamza b. Turgut'un Kitâbü'l-Mesâlik fî'l-Me'âni ve'l-Beyân adlı eserinin; te'lif sebebi, gayesi ve tarihi, muhtevâsı, tertîbi ve metodu, kaynakları ve emsâli arasındaki yeri, nüshaları, metin te'sisinde kullanılan nüshalar hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Hamza b. Turgut, Me'âni, Beyân, Bedî', Kitabu'l-Mesâlik, el-Hevâdî fî Şerhi'l-Mesâlik. LIFE, and WORKS of HAMZA b. TURGUT and HIS BOOK "KİTABU'L-MESÂLİK"

SUMMARY:

In this study biography and Works of Hamza b. Turgut as well as his work named "Kitabu'l-Mesâlik" is researched.

Privately birth, name, relatives, youth and education, Professional life, his Office of mufti, his sufistic orientation as well as his being of educator in the palace, death, his scientific and literatural aspects are written down by the aid of first hand resources.

Afterwards it has been dealt with his Works namely Kitâbu'l-Mesâlik, el-Hevâdî fî Şerhi'l-Mesâlik, Risâle fî İzâhîba'dı'l-Ehâdîsi's-Şerîfe, Risâle fî't-Tasavvuf, Hamza b. Turgut as being mentioned in another Works.

In the meantime detailed information has been given about writing reason, aim, date, contents, composition and method of Kitâbü'l-Mesâlik fî'l-Me'âni ve'l-Beyân as well as about its historical contents, copyrights and the versions used in texture establishment.

Key Words:: Hamza b. Turgut, Me'âni, Beyân, Bedî', Kitabu'l-Mesâlik, el-Hevâdî fî Şerhi'l-Mesâlik.

■ Gönderilme Tarihi: 13 Haziran 2018, Kabul Tarihi: 1 Temmuz 2018

* Bu makâle, "Hamza b. Turgut el-Aydîni ve Kitâbu'l-Mesâlik Adlı Eseri" başlıklı yüksek lisans tezinden iktibas edilerek yeniden düzenlenmiş ve yazılmıştır.

* This paper is quoted from the postgraduate thesis named "Hamza b. Turgut el-Aydîni ve Kitâbu'l-Mesâlik Adlı Eseri" and has been written again.

** Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi

I. HAMZA b. TURGUT'UN HAYATI

Hamza b. Turgut el-Aydî'nin hayatı hakkında kaynaklarda çok sınırlı bilgi verilmektedir. Onun hakkında ma'lûmât veren eserlerin çoğu kısa bir özgeçmiş ve müellifin te'lif ettiği eserleri zikretmekten ibâret kalmaktadır¹.

Aşağıda da geçtiği üzere, adı geçen kaynakların bu konuda verdiği bilgilerin ilk kaynağı, Taşköprüzâde (ö. 968/1561)'nin² "*Şekâiku'n-nu'mâniyye*"sine zeyil yazarlardan Nev'îzâde 'Atâî (ö. 1003/1635)'nin "*Hadâiku'l-hakâik fî tekmeleti's-şekâik*" adlı eseridir. Doç. Dr. Abdulkâdir Özcan tarafından neşre hazırlanan bu eser, İstanbul'da "Çağrı yayınları" arasında 1989'da yayınlanmıştır. Nev'îzâde 'Atâî'nin kaynakları ise, "*Kazasker ruznâmeleri*", daha önce yazılmış olan biyografik eserler, "*Tezkîre*"ler ve Ali b. Bâlî Efendi (ö. 934-992/1527-1574)'nin³ "*el-'İkdü'l-manzûm fî zikri efâdli'r-rûm*" adlı eseridir⁴. Bu eser de Ali b. Bâlî'nin, kendi döneminde yaşayıp da kendileriyle ya yüz yüze görüştüğü veya söz konusu kişilerin eserleri vâsıtasıyla tanıdığı âlimlerin biyografilerini ve eserlerini içinde topladığı bir eserdir.

¹ Hamza b. Turgut el-Aydî'nin zikredildiği eserler: Nev'î-zâde 'Atâî, *Zeyl-i Şekâiku'n-nu'mâniyye*, I/V, İstanbul 1989, II, 145, 151-152, 246, 248, 320, 498; Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullah, *Keşfu'z-zünûn an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*, I-II, M.E.B, İstanbul 1971, I, 478; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifin ve'âsârü'l-musannifîn*, thk. Rifat Bilge İbnü'l-Emîn Mahmûd, I-II, İstanbul 1951, I, 338; Mehmet Süreyyâ, *Sicill-i 'Osmânî*, Matbaa-yı Âmire, İstanbul tsz, IV, 581; Bursalı Mehmet Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, thk. Ali fikri Yavuz – İsmail Özen, I-III, Meral Yayınevi, İstanbul 1975, I, 414; II, 42; Bursalı Mehmet Tâhir, *Aydın vilâyetine mensup meşâyih, 'ulemâ, şu'arâ, müerrihin ve etabbâ'nın terâcîm-i ahvâli*, Keşişyân Matbaası, İzmir 1324, s. 116; Carl Brockelman, *SI*, 519; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, IV, 79; Fehmi Ethem Karatay, *Topkapı sarayı müzesi kütüphânesi Arapça yazmalar katalogu*, Topkapı sarayı Müzesi Yayınları, No: 15, IV, 176. *Filoloji, Edebiyât, Mecmualar*, No: 7488-9043, MEB. Basımevi, İstanbul 1969; Hayruddîn ez-Zirikli, *el-A'lâm, Dâru'l-Melâyin*, Mısır tsz, II, 278; *el-Ezheriyye (Fihrisü'l-Mektebeti'l-Ezheriyye)*, IV, 453, No: 6259 (A'lâm'dan naklen); *Dâru'l-Kütüb (Fihrisü'l-Kütübî'l-Arabiyeti'l-Mevcûdeti)* (A'lâm'dan naklen), II, 218, 228; VII, 75; *Mahtûtâtü'z-Zâhiriyyeti'l-Lûğa*, s. 386 (A'lâm'dan naklen) ; Ali Yardım, *İzmir millî kütüphâne yazmalar katalogu*, II, 103, 107.

² Taşköprülüzâde Ahmed İsmâüddîn: "*Mevzû'atu'l-'ulûm*" isimli eseriyle yüksek ilmi kudretini göstermiş olan Taşköprülüzâde, Kınalızâde ve Ebussu'ûd Efendiler gibi XVI. asrı şerefliendiren muhakkik âlimlerdendir. Babası Muslihuddîn Mustafa, Yavuz Sultân Selîm'in hocası idi. İsmâüddîn Ahmed, tefsîr, kelâm ve edebiyâta mütehasstı. XIV. ve XV. asırlarla ve kısmen XVI. asırda yetişmiş olan âlim ve şeyhlerin tercüme-i hallerini hâvî Arapça "*Şekâiku'n-nu'mâniyye*"yi te'lif etmiştir. Tefsîr, hadîs, kelâm, gramer, me'ânî ve mantıka dâir eserleri vardır. "*Şekâiku'n-nu'mâniyye*" müellifin oğlu Kemâleddîn Efendi (1030/1620) tarafından "*Mevzû'atu'l-'ulûm*" adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiş daha sonra basılmıştır.

Ahmed İsmâüddîn Efendi, İstanbul kadılığına kadar yükselmiş, gözleri görmez olduğundan 961/1554'de tekkâd edilerek 968 Receb (1561Nisân)'inde vefât etmiştir. Bkz. Uzunçarşılı, İsmâil Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti'nin ilmiye teşkilâtı*, Türk Târîh Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 234.

³ Ali b. Bâlî: Hısım Ali, Manık Ali, Uzun Bâlî'nin oğlu olarak bilinir. Sahn müderrisliği, Maraş kadılığı yapmıştır. Şâir olup "*Şekâik*" müzeyyilidir. Bkz: Nev'î-zâde 'Atâî, "*Şekâiku'n-nu'mâniyye*" ve *zeyilleri*, "*Hadâiku'l-hakâik fî tekmeleti's-Şekâik*", Neşre hazırlayan: Abdulkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989, II, 38.

⁴ "*el-'İkdü'l-Manzûm fî zikri efâdli'r-Rûm*". Eser yazma halinde ve Süleymâniye Kütüphanesi, Hacı Mahmûd Efendi Bölümü, No: 4597'de kayıtlıdır. İbn Hallikân kenarında Kahire'de 1310'da basılmıştır. Ayrıntısı için bkz: Arslan, Ahmet Turan, *İmam Birgivi, hayatı, eserleri ve Arapça tefsîrâtındaki yeri*, İstanbul 1992, s. 25. Ayrıca Abdulkadir Özcan'ın "*Nev'î-zâde 'Atâî ve 'Hadâiku'l-hakâik'a dâir*" başlığıyla yazdığı tanıtım kısmına bakınız. Nev'î-zâde 'Atâî, II, 5.

1.1. Doğumu:

'Atâî'nin, Hamza b. Turgut el-Aydın'ın doğumunu dile getirirken söylediği "*Neyyir-i hayr vücûdu Aydın diyârından zühûr ve mânend-i nûr, savma'a-i iffet ve nezâhette tenvîr, müdde'â-i fehm ü su'ûr etmişti*"⁵ "*Nurlu ve hayırlı olan vücûdu Aydın diyârından zuhûr etmiştir*" ifâdelerinden başka müellifin doğumuyla ilgili olarak kaynaklarda net bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak müellifin ölüm tarihi, Ebussu'ûd Efendi (ö. 982/1574)'nin⁶ şiirini şerh etme yılı, ayrıca müellifin yaşadığı dönemdeki eğitim süreci göz önünde bulundurularak bu konuda bir fikir yürütülebilir.

Müellifin ölüm tarihi h. 979 veya h. 981'dir. Şiiri şerh etme yılı ise h. 961'dir. Aradaki fark yirmi yıldır. Mektebe başlamadan önceki çocukluk döneminin ortalama altı yaş olduğu; mektep süresinin ise ortalama üç-dört yıl olduğu; medreselerin ortalama öğrenim sürecinin ise oniki yıl olduğu; mülâzemet (staj)⁷ devresinin ise ortalama iki-üç yıl olduğu⁸ göz önünde bulundurulduğunda, bunların toplam süresinin yirmi beş yıl olduğu görülmektedir. Hamza b. Turgut'un, Ebussu'ûd Efendi'nin şiirini şerh ettiği dönemin de müderrislik hayatına yeni başladığı yıllar olduğunu bildiğimizden dolayı yapılan tahminlerin isâbet derecesi artmaktadır. Şu halde müellifin doğum yılı olarak 961-25=936 hicrî tarihini göstermemiz yanlış olmasa gerektir.

⁵ Bkz. 'Atâî, II, 151.

⁶ Ebussu'ûd Mehmed Efendi: XVI. Asrı şereflendiren büyük âlimlerin sonuncusudur. Ceddi, İskilip kazasının Direklibel köyünden olduğu için İmâdî lâkabını kullanmıştır. Babası Şeyh Yavı'dır. Kendisi Eyüp'te babasının tekkesinde doğmuştur. Müeyyed-zâde ve sonra da İbn Kemâl'den okudu. Müderrislik, kadılık ve kazaskerlik etti ve 954/1545'de Şeyhülislâm ta'yîn edildi. Vefâtına kadar otuz sene hiçbir siyâsî işe karışmadan mevkiini muhafaza etti. Kendisinin Şeyhülislâmlik dönemine kadar bu makama gelenlerin dereceleri kazaskerlerden aşağı iken Sultân Süleymân'a takdîm etmiş olduğu إرشاد العقل السليم

مزيما القرآن العظيم (İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâye'l-Kur'âni'l-azîm) adlı tefsîrinden dolayı o tarihe kadar üç yüz akçe olan şeyhülislâm yevmiyesi beş yüz akçeye çıkarılarak kazaskerlerle beraber oldu. Tefsîrinin bakiyyesini de takdîm edince yevmiyesi altı yüz akçeye yükselerek hem maddî hem de ma'nevî olarak kazaskerlere tefevvuk etti. Arap edebiyâtındaki vukûf ve ihâtasını Arap şâirleri tasdîk etmişlerdir. Ebussu'ûd'un tefsîri, Zemahşerî (*Keşşâf*) ve Beyzâvî tefsîrlerinden sonra üçüncü gelmektedir. Mecmû'alarda bir hayli fetvâsı görülüyor. İlmiye mesleğinde yenilikler yapmıştır. Emirî arzıyı şer'î kanûnlarla tel'if etmiştir. Kânûnî Sultân Süleymân'ın vefâtına yazmış olduğu Arapça mersiyesi en nefis Arapça şiirlerindedir. 982/1574'de vefât ederek Eyüp'te mektebinin bahçesine defnedilmiştir. Bkz: 'Atâî, II, 10, 23, 32, 41, 57, 64, 83, 100, 115, 151, 206, 308, 405, 520, 660, 763; Uzunçarşılı, s. 235-236; Cahit Baltacı, *XV ve XVI. asırlarda Osmanlı medreseleri*, İstanbul 1976, s. 30, 42, 53, 119, 136, 169, 170, 255, 333, 484, 540.

⁷ "Mülâzım (İdâ): Stajyer anlamında kullanılan bir ta'bîrdir. Tanzîmâtın önce bunun yerine "şâkirt" denilirdi. (İlm.) Medrese tahsîlini bitirip "icâzet" alanlaralanlar hakkında kullanılır bir ta'bîrdir. Ayrıntı için bkz: Pâkalın, M. Z., *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, I-III, İkinci Baskı, İstanbul 1971 II, 611-12; C. Baltacı, s. 34.

⁸ "...Uygulamalara ait bilgilerden anlaşıldığına göre yirmili medresenin öğrenim süresi 2 yıl; otuzlunun 2 yıl 2 ay; kırkının 3 yıl 3 ay; ellili "hâric"ın 1 yıl 5 ay; ellili "dâhil"ın 1 yıl 6 ay; "sahn-ı semân"ın 1 yıl; altmışının ise 1 yıl idi...". Buna göre toplam tahsil süreci ortalama 12 yıldır. Mektep süresi ise ortalama 3-4 yıl olduğuna göre, ikisinin toplamı 15-16 yıl etmektedir. Ayrıntı için bakınız: Cahit Baltacı, s. 34, 37-42; Parlador, Selahaddin, *İslâm'da örgün din eğitimi* (Basılmamış doktora tezi), D.E.Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1984, s. 108; Arslan, Ahmet Turan, s. 12-17.

1.2. Adı ve Nisbesi:

Adı, Hamza b. Turgut el-Aydîni'dir. Halvetî tarîkatı büyüklerinden ve Muhyiddîn-i Arabî'nin "*Füsûlu'l-hikem*" adlı eserini şerh eden âlimlerden Sofya'da medfûn Bâlî Efendi'nin halîfelerinden Nûreddinzâde'ye intisâb ettiği için Küçük Nûreddîn adıyla tanınmaktadır⁹. 'Atâî, bu durumu şu şekilde dile getirmiştir: "*Küçük Nûreddîn demekle şöret-şî'âr olan sühâ-yı süheyl-i i'tibârdır...*"¹⁰. Görüldüğü gibi 'Atâî, müellifi bir yıldız olarak tanımlamaktadır. Mürşidine intisâbını ise şu ifâdeleriyle belirtmektedir. "*...Kırk akçe medreseden ma'zûl iken mürşid-i erbâb-ı zühhâd Nûreddinzâde Efendi hazretlerine intisâb eyleyüb tenvîr-i kalbgâh ve sülûk-i tarîk-i ma'rîfetullâh etmişti...*"¹¹.

1.3. Gençliği ve Tahsîli:

Müellifin yaşamının her kesiti için 'Atâî'de övgü dolu ifâdeler yer almaktadır. Örneğin onun doğumunu dile getirirken "*...Aydın diyârından zühûr ve mânend-i nûr ...*"¹² ifâdeleriyle müellifin doğumunu âdeta bir nûrun (ışığın) doğuşuna benzetmektedir. Yine onun şahsiyetini dile getirirken "*savma'a-i iffet*" ibâresiyle onun bir iffet âbidesi olduğunu söylemektedir. Yine "*nezâhette tenvîr*" ibâresiyle onun zarîf, ince huylu birisi olduğunu, "*müdde'â-i fehm-u şu'ûr etmişti*" ibâresiyle de müellifin anlama ve kavrama gücünün fevkalâde olduğunu dile getirmektedir.

Yine "Atâî, müellifin tahsîl seyrini ve Kâdîzâde'den icâzet almasını anlatırken "*...Mâh-ı cihân-tâb gibi tahsîl-i sevâd ve misâl-i mihr-i bâmdâd 'urûc-i burûc-i isti'dâd eyleyüb...*"¹³ ibâreleriyle müellifin âdeta cihânı aydınlatan bir ay gibi karanlıkları dağıttığını ve sabah güneşi gibi kalelerin burçlarına yansıdığı ifâde etmektedir.

Görüldüğü üzere "Atâî, tahsîl aşamasını kalelerin burçlarına tırmanma olarak telâkkî etmekte ve müellifin bu süreci hızla tamamladığına işâret etmektedir. Daha sonra "*...Kâdîzâde Efendi (ö. 974/1566)*¹⁴ hizmetlerinden *kesb-i şeref-i mülâzemet ve edâ-yı merâsim-i tarîka müdâvemet ettikten sonra...*"¹⁵ ibâre-leriyle Hamza b. Turgut'un Kâdîzâde'den icâzet aldığını, mülâzemet (staj) dönemini de Kâdîzâde'nin yanında geçirdiğini ve resmî görevine başlaması için normal bekleme süresini doldurduğunu bildirmektedir.

⁹ Bursalı Mehmet Tâhir, *Aydın vilâyetine mensup meşâyih, 'ulemâ, şu'arâ, müerrihîn ve etebbâ'nın terâcîm-i ahvâli*, s. 116; Cahit Baltacı, s. 153.

¹⁰ 'Atâî, II, 151.

¹¹ 'Atâî, II, 152.

¹² 'Atâî, II, 151.

¹³ 'Atâî, a.y.

¹⁴ Cahit Baltacı, s. 153'de Kınalîzâde olarak geçmektedir. Kınalîzâde Ali Efendi (ö: 979/1571): Süleymâniye medreseleri müderrisi, Anadolu kazaskeri. Ayrıntılı bilgi için bkz. 'Atâî, II, 164-168. Kâdîzâde Ahmed Şemseddîn: Süleymâniye medreseleri ve dâru'l-hadîsi müderrisi, 1577-1580 tarihleri arasında üç sene şeyhulislâmlık yapmıştır. İstanbul'da mescid ve dâru'l-kurrâ bânîsi. Ayrıntılı bilgi için bkz. 'Atâî, II, 259-261; Cahit Baltacı, s. 169.

¹⁵ 'Atâî, II, 151.

1.4. Meslekî Hayatı:

Hamza b. Turgut, Kâdîzâde'den icâzet alıp stajını da tamamladıktan sonra yirmi akçe yevmiye ile Bursa'da Hamza Bey Medresesi¹⁶ müderrisi olarak ilk görevine başlamıştır. 961 yılında ise Ebussu'ûd Efendi Hazretlerinin

لَمِنَ الدِّيَارِ تَصَعَّصَتْ أَرْكَانُهَا
وَ انْقَضَ فَوْقَ عُرُوشِهَا جَدْرَانُهَا¹⁷

"Sütunları yerle bir olan, duvarları tahtlarının üstüne yıkılan bu yerler kimindir?"

beyti ile başlayan "bed'îyye"sini¹⁸ şerh edip Ebussu'ûd Efendi Hazretlerine sununca, onun maddî ve manevî iltifâtına mazhar olmuş, hemen terfî' ettirilmesi için, Ebussu'ûd Efendi kazaskere onun hakkındaki olumlu kanaatlerini bildirmiştir.¹⁹ Bu sebeple yirmi beş akçe yevmiye ile Bursa'daki Molla Hüsrev (ö. 885/1480)²⁰ medresesi²¹ne tayîn edilmiştir. Daha sonra otuz akçe yevmiye ile İstanbul'da Efdalzâde (ö. 1510)²² med-

¹⁶ Bânisi kesin olarak bilinmemektedir. Sicildeki bir kayıttan medresenin sahibinin Hamza Bey olduğu anlaşılıyorsa da onun kimliği belirtilmediği için meçhûliyyet perdesi aralanamıyor. Sicil, bânî olan Hamza Bey için: "Ümerâdandır, Bursa'da mescid imâret yapıp orada irtihâl etti" demekle yetinmektedir. Ancak bunun II. Murad devri ümerâsından ve Fâtîh devri beylerbeyi olup Edirne'de zâviyesi bulunan Şarabdâr Hamza Bey mi yoksa aynı adı taşıyan başka birisi mi olduğunu tam olarak kestirebilmek mümkün değildir. Medrese pâye bakımından 9401533-34'den önce yirmili iken, daha sonra yükselerek 1004/1595-96 tarihinden önce kırklılar arsına girmişti. Hem bu medresede müderrislik yapanlar hem de medrese hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmed Mecdî, *Şekâik*, s. 431; 'Atâî, II, 14, 16, 125, 151, 165, 232, 442, 491, 711; Mehmed Süreyyâ, II, 251; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı mîmârîsinde Fâtîh devri*, İstanbul 1973, II, 89; Cahit Baltacı, s. 131-32.

¹⁷ Bu şiirin tamamı yirmi yedi beyittir. Yazması Süleymâniye Kütüphanesi, Lâleli bölümü no: 3707'de kayıtlıdır. Ayrıca bkz. 'Atâî, II, 151. Aslı, tercümelere ve her beyitte bulunan bed'î sanatlarının açıklamalarıyla birlikte Cüneyt Eren tarafından yayınlanmıştır. Ayrıntısı için bkz. Eren, Cüneyt, "Şeyhülislâm Ebû's-suûd Efendi'nin bed'îyyesi", *Ekev Akademik Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: 14, Erzurum 2003, s. 221-228.

¹⁸ Bed'îyye: Hz. Peygamber'in medhine dâir nazmedilen, her beytinde en azından bir bed'î sanatını ihtivâ eden kasidelere verilen isimdir. Bkz. Mübârek, Zeki, *el-Medâihu'n-nebeviyye fî'l-edebî'l-Arabî*, Mısır 1935, s. 169; Eren, Cüneyt, s. 222.

¹⁹ Bkz. 'Atâî, II, 145, 151; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı müellifleri*, I, 414.

²⁰ Molla Hüsrev, Mehmed Hüsrev b. Ferâmûz b. Ali: Yüksek fakîhlerden olup Yozgat'ın Yerköy taraflarında bir aşiret çocuğudur. İslâm hükûmcuları arasında bugün de makbûl ve mu'teber olan fıkhtan درر Dürer ve onun şerhi olan غرر Ğurer isimli eserleriyle şöhret bulmuştur. Fâtîh Sultân Mehmed: "Zamanımızın Ebû Hanîfesî'dir" diye kendisiyle ithihâr ederdi. Şeyhülislâm olmuş ve Fâtîh'in vefâtından bir sene evvel 885/1480'de vefât etmiştir. Yukarıdaki iki eserinden başka usûl-i fıkhtan مرقآت Mirkât ve bunun şerhi olan مرآت Mir'ât adlı te'lîfleri ve diğer eserleri de vardır. Bkz. 'Atâî, II, 125, 316, 701; İsmâîl Hakkı Uzunçarşılı, s. 229-230.

²¹ Molla Hüsrev Medresesi: Bânisi Molla Hüsrev adıyla şöhret bulan Mehmed b. Ferâmûz b. Ali'dir. Fâtîh'in iltifât ve hürmetine mazhar olan Molla Hüsrev, bir velîme toplantısında pâdişâhın kendisini sol tarafına ve Molla Gürânî'yi de sağ tarafına oturtmasına kızarak 877/1472-73 tarihinde bir gemi ile Bursa'ya çekildi. Orada medresesini inşâ ettirdi ve derse başladı... Pâye bakımından medrese, vakfiyesine göre yirmili iken sonradan yükselerek 1000/1591-92'de kırklı ve 1004/1595-96 tarihinde ellili pâyesine yükselmişti. Medrese ve müderrisleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. 'Atâî, s. 76, 108, 121, 137, 151, 152, 242, 243, 316, 523, 634; Cahit Baltacı, s. 313, 314, 315.

²² Efdal-zâde: Fatih devri müderrislerindendir. II. Bayezid devrinde şeyhülislâm olup İstanbul'da medrese yaptırmıştır. Şeyhülislâm Fenârî-zâde Muhyiddîn Çelebî'nin hocalarındandır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mecdî, *Hadâiku'l-Hakâik fî Tekmilât's-Şekâik*, s. 192; 'Atâî, s. 27, 272; Cahit Baltacı, s. 44, 168.

tarahinde hocası merhûm Kâdî-zâde Efendi (ö. 974/1566), Rumeli kazaskeri olunca, on akçe yükseltilerek terfî' ettirilmiştir. H. 978 yılının "cemâziye'l-ûlâ" ayında ölen Ali Denî (Aledîn)²⁴ yerine Seydîgâzî müftülüğüne terfî'en atanmıştır.²⁵ Aynı sene Şa'bân ayında görevinden alınan Deli Kerîm²⁶ yerine Çorlu medresesi²⁷ ne nakledilmiştir. Hamza b. Turgut'un vefâtından sonra bu medrese sahn payesine yükseltilerek Saçlı Emîr-zâde Abdulkâdir Efendi'ye verilmiştir.²⁸

1.5. Müftülüğü:

Hamza b. Turgut el-Aydînî, ölümünden bir veya üç sene önce h. 978 yılında "cemâziye'l-ûlâ" ayında, ölen Ali Denî (Aledîn) yerine Seydîgâzî müftülüğüne terfî'en atanmış, fakat aynı yılın Şa'bân ayında görevinden alınan Deli Kerîm yerine Çorlu medresesine atanarak tekrar müderrislik hayatına geri dönmüştür²⁹.

1.6. Tasavvufî Yönü, Sarayda Mu'allim ve Mülâzım Olması:

Hamza b. Turgut el-Aydînî, 'Atâî'nin "...Kırk akçe medreseden ma'zûl iken mürşid-i erbâb-ı zühhâd Nûreddînzâde Efendi hizmetlerine intisâb eyleyüp tenvîr-i kalbgâh ve sülûk-i tarîk-i ma'rifetullâh etmişti. Onların terbiyeti ile vezîr Ali Paşanın oğluna mu'allim ve Âsitân-ı Feyzresânlarına mülâzım olmuştur..."³⁰ ifâdelerinde de görüldüğü üzere mesleğindeki başarısıyla birlikte can evini de nurlandırmak için zâhidler erbâbının mürşidi Nûreddînzâde Efendi hizmetlerine girerek bu yönde de kendini geliştirmeyi başarmış, hatta Küçük Nûreddîn lâkabıyla anılır olmuştur ki, bu husûs mürşidi ile arasındaki bağı göstermesi bakımından kayda değerdir. Sırf bu güven ve bağılılıktan dolayı, mürşidi onu Vezîr Ali Paşa'ya tavsiye etmiş ve Hamza b. Turgut, hem paşanın oğluna hocalık yapmış hem de o sarayın mülâzım³¹ olmuştur.

²³ Medrese pâyeye bakımından 944'den önce otuz akçe yevmiyeli idi. 965 tarihinden önce de kırk akçe yevmiyeli idi.

²⁴ Ali-i Denî (Ali şerîf) (ö: 978/1570): Haleb Hüsrev Paşa medresesi müderrisi, Seydî Gâzî müftüsü. Bkz. 'Atâî, s. 144-145, 152, 181. Molla Ali ile ilgili bölümde Hamza b. Turgut'un bundan sonra Seydî-gâzî müftülüğüne getirildiği yazılıdır.

²⁵ 'Atâî, II, 248'de Seydî-gâzî müftülüğüne kendisinden sonra Molla Yahyâ A'cemi'nin getirildiği kayıtlıdır.

²⁶ 'Atâî, II, 246'da Molla Abdülkerim b. Ali b. İlyâs'ın 'azlından sonra Çorlu medresesine müderris ta'yin edildiği yazılıdır. Molla Abdülkerim b. Ali b. İlyâs (ö: zilhicce 985/1577): Kassâbzâde, Deli Kerîm diye bilinir, Edirne Bayezid medresesi müderrisliği ve Kudüs kadılığı yapmıştır. Bkz. 'Atâî, II, 111, 141, 152, 182, 245-246, 265, 288, 323, 393, 417, 442, 484.

²⁷ 'Atâî, II, 320'de Hamza b. Turgut'un şehid olmasından sonra Molla Abdulkadir'in kendisinin yerine Çorlu medresesi müderrisliğine getirildiği belirtilir.

²⁸ Bkz. 'Atâî, II, 151-152; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı müellifleri*, I, 414.

²⁹ Bkz. 'Atâî, II, 152; Bursalı Mehmet Tahir, I, 414.

³⁰ Bkz. 'Atâî, II, 152.

³¹ "Mülâzım: Stajyer anlamında kullanılan bir ta'bîrdir. Tanzîmâtan önce bunun yerine "şâkirt" denilirdi. (ilm.) Medrese tahsîlini bitirip "icâzet" alanlaralanlar hakkında kullanılır bir ta'bîrdir. (Ask.) Askerlik teşkilâtında yüzbaşından aşağı derecedeki zâbit (subay)lere verilen ünvândır. Yukarıdaki kullanımı bu sonuncu anlamdadır. Ayrıntı için bkz. M. Z. Pâkalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, I-II, İkinci Baskı, İstanbul 1971 II, 611-12; C. Baltacı, s. 34.

1.7. Ölümü:

Hamza b. Turgut el-Aydîni, Çorlu Medresesindeki görevini sürdürürken eşinin hazırladığı bir tuzak sonucu hayata gözlerini yummuştur. 'Atâî, onun ölümünü "*...979 saferinde menkûhesi olan mel'üne mekri ile şehîd ve güsiste-târ-ı habl-i verîd oldu...*"³² ifâdeleriyle dile getirmektedir. Görüldüğü üzere müellif, mesleğinin zirvesinde iken ve genç yaşta olduğu halde, hanımı tarafından bir tuzak sonucu boynu kırılarak şehîd edilmiştir.

Hamza b. Turgut'un ölüm tarihi net olarak belli değildir. Bazı kayıtlarda onun h. 981'de vefât ettiği yazılıdır. 'Atâî, bu durumu "*...Bazı defâtirde merhûmun şehâdeti h. 981 zi'l-ka'de senede yazılıdır...*"³³ ifâdeleriyle aktarmaktadır. Doğumu hakkında yapmış olduğumuz değerlendirmelerden yola çıkarak müellifin takriben kırk beş yaşlarında vefât ettiğini söyleyebiliriz. Hamza b. Turgut'un kabrinin, öldüğü kasaba olan Çorlu kabristanı içerisinde olup bir şehîd mezarı gibi ziyâretgâh durumunda olduğunu, yine 'Atâî'nin "*...Kasaba-i mezbûre dâhilinde mütevârî hâk-i mezâr ve kabr-i Nûreddîn-i Şehîd gibi ziyâretgâh-ı ahyârdır...*"³⁴ ifâdelerinden anlıyoruz.

1.8. İlmî ve Edebî Şahsiyeti:

Hamza b. Turgut el-Aydîni'nin ilmî ve edebî yönünün anlatılması bakımından; önce hayat hikâyesini anlatırken 'Atâî'nin onunla ilgili olarak söylediği başından sonuna kadar övgü dolu ifâdelere, yine müstensihlerin onun eserlerini istinsâh ederken düştüğü kayıtlara ve en önemlisi de eserlerinin içeriğine bakmamız gerekecektir.

Örneğin: 'Atâî'nin onun çocukluk ve gençliği ile ilgili olarak söylediği "*...mânend-i nûr, savma'a-i iffet ve nezâhette tenvîr...mâh-ı cihân-tâb gibi tahsîl-i sevâd ve misâl-i mihr-i bâmdâd 'urûc-i burûc-i isti'dâd eyleyüb...*"³⁵ ifâdeleri onun tahsîl seyrinin ne kadar başarılı olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Yine 'Atâî'nin "*...Mevlânâ-i mezbûr, fazîlet-i ilmiye ile meşhûr ve "ulûm-i Arabiye"ye şedîdü'l-intisâb, fûnûn-i edebiyeden mâlik-nisâb, âlim ü fâzıl ser-defter-i emâsil idi...*"³⁶ ifâdelerinde de görüldüğü üzere ilmî üstünlükleriyle meşhûr, Arabî ilimlere vâkıf, edebî san'atlarla ilgili olarak kâfi derecede bilgi sâhibi, âlim ve erdemli ve de emsâlleri içinde en önde gelen birisi durumundadır.

³² Bkz. 'Atâî, II, 152.

³³ Bkz. 'Atâî, II, 152.

³⁴ Bkz. 'Atâî, II, 152.

³⁵ Bkz. 'Atâî, II, 151.

³⁶ Bkz. 'Atâî, II, 152.

Yine eserleriyle ilgili olarak 'Atâî'nin "...makkûl-i efâdıl ve matbû'-i emâsildir..." "...bilginler nezdinde kabul görmüş ve i'tibârlı kimselerce hoş ve güzel izlenmiştir..."³⁷ şeklindeki ifâdeleri;

Genç yaşında ve mesleğine henüz başlamışken devrinin Şeyhülislâm'ı Ebussu'ûd Efendi'nin şiirine şerh yazması ve onun tarafından maddî ve ma'nevî iltifâta mazhar olması, hocası ve Rumeli kazaskeri Kâdîzâde Efendi'nin takdîrini kazanması ve hocasının kendisi hakkındaki olumlu referansları, hem hocasının olumlu referansları hem de ilmî kâbiliyetinin üstünlüğü sâyesinde genç yaşta olmasına rağmen (Çünkü vefât ettiğinde takrîben kırk beş yaşlarındaydı) sahn pâyesine yükseltelen bir medresede müderris olması;

Ayrıca, dönemindeki eğitim sistemi göz önüne alındığında, ezber ağırlıklı bir yöntem görüleceği üzere, talabeler tarafından rahatlıkla ezberlenebilecek yapıda bir eser te'lîf etmesi gibi husûslar onun ilmî ve edebî yönünün güçlü olduğuna delâlet etmektedir.

II. HAMZA b. TURGUT'UN ESERLERİ:

Müellifin eserlerini iki grupta inceleyeceğiz:

1.1.Hamza b. Turgut'un Mevcut Olan Eserleri:

1. Kitâbu'l-Mesâlik: Tahkîkini yapmış olduğumuz bu eseri müellif h. 962'de hacca te'lîf etmiştir ki, daha sonra bundan ayrıntısıyla bahsedeceğiz. 'Atâî'nin bu husûstaki ifâdeleri şu şekildedir: "...Asâr-ı ilmiyyesinden, fenn-i me'ânide metn-i met'n tertîb edip ba'dehu şerh-i bâhiru't-tezhîb ile teşbîb eylemiştir. Tarîk-ı hacca te'lîf etmek münâsebetiyle nâmını mesâlik ve şerhin ismini hevâdî etmiştir. Sade-i deffeteyn içinde gevher şehdâne, bâhusûs dîbâce hayli müste'iddânedir..."³⁸ İfâdelerinden de anlaşıldığı üzere 'Atâî, "Mesâlik" adlı eserin kapaklarını inci kabuğuna, içeriğini ise inci tanelerine benzetmiş önsözünün ise kayda değer olduğunu söylemiştir. Önsözünün tamamının tercümesini "Mesâlik" ile ilgili kısımda verdiğimiz için burada ona değinmek istemiyoruz.

2. el-Hevâdî fi Şerhi'l-Mesâlik: Bu eserini ise, müellif ilk eserini te'lîfinden yaklaşık sekiz sene sonra (h. 970) kaleme almıştır ki, adından da anlaşıldığı üzere "Kitâbu'l-Mesâlik" in şerhidir. Dönemindeki geleneğe uyarak kendi eserini yine kendisi şerh etmiş, vefâtına kadar öğrencilerine bizzat okutmuştur. Fakat eser asıl şöhretini ölümünden sonra yakalamıştır ki, bunun en büyük delîli olarak son döneme kadar yapılmış olan istinsahlarını gösterebiliriz. Yaptığımız araştırmalarda bunun değişik zamanlarda yapılmış 65'ten fazla nüshasını tespit ettik. Bu nüshalarla ilgili ayrıntılı bilgileri başka bir kısımda verdiğimiz için burada zikretmiyoruz.

³⁷ Bkz. 'Atâî, II, 152.

³⁸ Bkz. 'Atâî, II, 152.

Bu eseri, Ali Bulut tarafından doçentlik tezi olarak hazırlanmış ve yayınlanmıştır.

3. Risâle fî İzâhi ba'dr'l-Ehâdîsi's-Şerife: Hamza b. Turgut "Küçük Nûreddîn" (ö. 979/1571)'a ait bu risâle, İstanbul Millî Kütüphanede, Rüşdiye bölümü, numara: 1003/12'de kayıtlıdır. Bir "mecmû'atu'r-resâil" içinde 109-139 varakları arasında bulunmaktadır. Yazı türü ta'lîktir. İstinsâh târihi ve müstensihi belli değildir.

4. Risâle fî't-Tasavvuf: Hamza b. Turgut (ö. 979/1571)'a ait bu risâle, İstanbul Millî Kütüphanede Rüşdiye bölümü, numara: 1003/10'de kayıtlıdır. 93 varaktır. Yazı türü ta'lîktir. İstinsâh târihi ve müstensihi belli değildir.

1.2. Hamza b. Turgut'un Kaynaklarda Zikredilen Eserleri:

Bununla ilgili olarak 'Atâî'de şu ifâdeler yer almaktadır: "...*Hidâye*" ve "*Ekmel*" kenarında ta'lîkâtı ve resâil-i tahrîrâtı makbûl-i efâdıl ve matbû-i emâsildir"³⁹. 'Atâî'nin ifâdeleri içinde, üstün kimselerin nezdinde kabul görmüş ve emsâllerince de hoş karşılanmış bu ta'lîkât ve mektupları ile ilgili olarak yaptığımız araştırmada bunların kütüphanelerdeki kayıtlarına rastlayamadığımızı ifâde etmek istiyoruz.

III. KİTÂBÜ'L-MESÂLİK Fİ'L-ME'ÂNİ ve'l-BEYÂN

1. Te'lîf Sebebi, Gayesi ve Tarihi:

Sekkâkî, "Miftâhu'l-'ulûm"un dördüncü kısmını belâğat ilmine ayırmıştır. Hatîb Kazvîni, onun eserini önce "*Telhîsu'l-miftâh*" adıyla özetlemiş, daha sonra da "*el-İzâh fî'l-me'ânî ve'l-beyân*" adıyla şerh etmiştir. Telhîs türünün başlamasının başlıca sebebi, dönemin eğitim şeklinin ezbere dayanması⁴⁰ olarak gösterilebilir. Bunun da temel aldığı anlayış "*ilmin satırlarda değil de sadırlarda olması gerektiği*" düşüncesidir⁴¹. Kazvîni'den sonra gelen Taftâzânî'ye baktığımızda onda da aynı örneği görürüz. Önce "*المطول على التلخيص*" adlı eserini yazmış, daha sonra bunu "*مختصر المطول*" şeklinde yeniden ele almıştır⁴². Hamza b. Turgut da bu geleneğe uyarak önce "*كتاب المسالك*", bir diğer adıyla "*تلخيص التلخيص*" adlı eserini yazmış daha sonra da bunu "*الهوادي في شرح المسالك*" adıyla şerh etmiştir⁴³.

³⁹ Bkz. 'Atâî, II, 152.

⁴⁰ Bkz. Osman Ergin, *Türk maarif tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul 1977, I, 82; Câhit Baltacı, *XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı medreseleri*, s. 116; Uzunçarşılı, *İlmiye teşkilâtı*, s. 7-9.

⁴¹ Bkz. Burhaneddin ez-Zernûcî, *Ta'limu'l-müte'allim*, s. 119-120; Uzunçarşılı, s. 16-42; Osman Ergin, I, 82, 113; Akyüz, Yahya, *Türk eğitim tarihi (Başlangıçtan 1988'e kadar)*, Ankara 1989, s. 70.

⁴² Bkz. Yetiş, Kâzım, "*Belâğat*", TDVİA, V, 381; Ebu Musa, *el-Belâğatu'l-Arabiyye ve târihuha*, s. 44-45; Çelebî, Rabîha ve Hacımüftüoğlu, Nasrullah, *Teshîlü'l-belâğa*, s. 3.

⁴³ Bkz. 'Atâî, II, 145, 151-152; Câhit Baltacı, s. 153, 162-163.

Müellifin bir müderris olduğu, dönemindeki eğitim sisteminin genel özelliğinin ezber olduğu göz önüne alındığında eserin belâğat öğretimini kolaylaştırmak için yazıldığını söylemek mümkündür. Bir ilmin kolaylıkla öğrenilmesi ve anlaşılabilir olması, o ilmin yaygınlaşmasını ve çevre kazanmasını sağlamaktadır. Bunun için de bir kolaylaştırma ve özetleme çabasının olması gerekir. Hatta mensûr eserler rahat ezberlensin diye manzûm hâle getirilmiştir. Örneğin İmâm Birgivî (ö. 981/1574)'nin, "Vasiyetnâme"sinin Bahtî (ö. 1052/1642-1643) tarafından manzûm hale getirilmesi bu türdendir⁴⁴. Bu dönemden önce de Arapça nahiv kurallarının rahatça ezberlenebilmesi için İbn Mâlik (ö. 672/1273-74) "Elfiye" adlı manzûm bir eser te'lîf etmiştir ve bu eser Osmanlı medreselerinde, alanında tercih edilen eserlerdendir⁴⁵.

Müellif önsözünde eserini niçin yazdığını ve nasıl ve ne zaman yazdığını bu sürecin nasıl başladığını ve nasıl geliştiğini izâh etmektedir.

"...Allâh'ın mübârek evini haccedip, insanların efendisinin eşiğini öperek, şeref bulmak isteyen Hamza b. Turgut, sisli⁴⁶ İstanbul'dan gemiye bindi ve İskenderiye'ye yöneldi. Bu arada "Telhîsu'l-miftâh'ı, Mutavvel'i, Misbâh'ı" ezberledi. Eserleri ezberlerken hem fenlerin sîgasıyla hem de metinlerin arkasındaki görüşlerle ilgileniyordu. Mısır'a uğrayarak Mekke'de konakladı. Ezberlemeye çalıştığı şeyleri tamamladı. Allâh'a şükür makamında "Ka'be" yi tavâf etti. Mekke'de tefsîr ve hadîs ilmi de gördü.

Hac ibâdetlerini yaparken sabah akşam peygamberin kabrini ziyâret ederek ma'nevî feyizlere nâil oldu. Hac dönüşünde Dimeşk'te birkaç ay kalıp oradaki bazı şeyhleri ve bazı zâtların kabirlerini ziyâret etmek istedi.

Memlekete döndükten sonra bir mukaddime, "me'ânî" "beyân" ve "bedî" ilimlerini özetleyen üç bölüm ve sonuçtan oluşan bir risâle yazdı... Selefın eserlerini hayırlı halefler yaptığı gibi, bu risâleyi de, benden sonra gelen hayırlı bir halef kılmasını umuyorum. İstekleri en güzel şekilde cevaplayan Allâh, kendisine duâ edenlerin duâlarını da kabûl eder."

Eserin tam adı "Kitâbü'l-mesâlik f'l-me'ânî ve'l-beyân" dır. Hamza b. Turgut'un, eserine bu adı vermesinin sebebi; eserini Hac yolunda yazmış olmasıdır. Eserin diğer adı "Telhîsu't-telhîs"tir. Bu ad bizzat yazar tarafından verilmemekle beraber; "Keşfü'z-zünûn" ve "Hadâikü'l-hakâyık" gibi kaynaklarda eser bu şekilde kayıtlıdır⁴⁷.

⁴⁴ Arslan, Ahmet Turan, s. 81, 85.

⁴⁵ Arslan, Ahmet Turan, s. 136.

⁴⁶ Metindeki " بخراء " kelimesinin karşılığıdır. Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 2. Müellif Hamza b. Turgut, *Şerhu'l-mesâlik*, v. 11/b. de şöyle demektedir: "Muâviye Rûm kayserine yazdığı mektubunda, İstanbul'un sisten ve buhardan hâlî olmaması nedeniyle "...Konstantîniyyetü'l-Behrâ" şeklinde kullanmıştır".

⁴⁷ Bkz. 'Atâî, II, 145, 151-152; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 388.

Eserin içeriği ve konuları işleyiş tarzı incelendiğinde müellifin, eserini muhtasar olarak yazdığı daha iyi görülecektir.

Eserin te'lif tarihiyle ilgili olarak şunu söylemek mümkündür: Eserin önsözünden ve metnin sonundaki ferağ kaydından yazarın hac dönüşünden sonra Şam'a uğradığı ve eserini 962'de orada yazdığı anlaşılmaktadır⁴⁸:

"... وقد وقع تأليف المتن ببلدة دمشق في شهر جمادى الأولى من شهر اثنين وستين وتسعمائة حين تمطر السماء يوم الأحد..."⁴⁹

"...Metnin te'lifi, hicrî 962 senesinde, Cümâda'l-ûlâ ayında, Pazar günü, yağmur yağarken, Dimeşk beldesinde oldu".

2. Muhtevâsı, Tertîbi ve Metodu:

Hamza b. Turgut, eserinin önsözünde, kitabının içeriğini şu ifâdelerle dile getirmektedir:

"... فَرَّبْتُ بعد قضاء الوطر رسالة على مقدمة ومسالك ثلاثة وخاتمة خالصة المهالك وموسو بالمسالك...".

"...Hac ibâdetini yerine getirdikten sonra, bir mukaddime, üç meslek⁵⁰ ve bir hâtimededen oluşan, öğrenciyi sıkıntıya sokacak uzatmalardan uzak ve "Mesâlik" isimli bir risâle tertîb ettim..."⁵¹.

Mukaddimesinde fesâhat ve belâgat hakkında genel bilgi verirken bu kavramları farklı alt başlıklara ayırarak incelemiştir. Örneğin:

"... المقدمة: على الفصاحة والبلاغة. فالفصاحة للمفرد وللکلام وللمتکلم. فما للمفرد:....".

"...Mukaddime, fesâhat ve belâgat hakkındadır. Fesâhat müfred, kelâm ve mütekellim içindir. Müfred için olana gelince..."⁵².

Müellif, bu türde eser veren müelliflerin yaptığı gibi mukaddimeyi "fesâhat" ve "belâgat" diye ayırdıktan sonra "fesâhat"ın "müfred", "kelâm" ve "mütekellim" hakkında olduğunu, "fesâhat"ın "müfred" için olan şeklinin ise sözün "tenâfür"den, "garâbet"ten ve "muhâlefetü'l-kıyâs"tan kurtulmak olduğunu beyân ettikten sonra da "tenâfür"ün, "garâbet"in ve "muhâlefetü'l-kıyâs"ın tanımlarını yapmaya devam etmiştir. "Birinci meslek"e kadar bu tanımlamaları yapmış, ancak tanımlarla ilgili herhangi bir örnek vermemiştir.

⁴⁸ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 2.

⁴⁹ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 85.

⁵⁰ Müellif meslek kelimesini belâgatın üç ilmi olan meânî, beyân ve bedî' ilimleriyle ilgili konu başlığı olarak kullanmıştır. Örneğin; Birinci Meslek, İkinci Meslek, Üçüncü Meslek. Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 5, 48, 62.

⁵¹ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 2.

⁵² Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 3.

Mukaddimeden sonra eserin temelini oluşturan “Me’âni”, “Beyân” ve “Bedî” konularını ele almış, “Meslek” başlığı altında kısa ve öz bir şekilde incelemiştir. Örneğin “Meslek”lere şöyle başlamaktadır:

“... المسلك الأول: علم المعاني: وهو علم يعرف به مطابقة الكلام لمقتضى المقام، وفيه ثمانية منازل. المنزل الأول: أحوال الإسناد...”.

“...Birinci “Meslek”: İlm-i Beyân: Kendisiyle, kelâmın “muktezâ-i hâl”e uygunluğunun bilindiği ilimdir; ve bunda sekiz “menzil” vardır. Birinci menzil: İsnâdın halleri hakkındadır....”⁵³.

Meslekleri de kendi içinde “Menzil” başlığı altında bölümlere ayırmıştır. Birinci meslekte “Meânî” ilmini ele alan müellif, bunu sekiz “menzil”e ayırmıştır. Bu “menzil”lerde ise; “isnâd”, “müsned”, “müsnedün ileyh”, “inşâ”, “kasr”, “vasl”, “fasıl”, “icâz” ve “itnâb” gibi konuları işlemiştir.

“Menzil”leri de kendi içinde değişik alt bölümlere ayırmış, konu başlıklarını ise “أما” ile belirtmiştir. Örneğin:

“... المنزل الثاني: أحوال المسند إليه: أما حذفه:...”.

“...İkinci “menzil”: “Müsnedün ileyh”in halleriyle ilgilidir. “Müsnedün ileyhın hazfı”ne gelince...”⁵⁴.

İkinci “meslek”te “Beyân” ilmine yer veren müellif, “Teşbîh”, “Hakîkat”, “mecâz”, “isti’âre” ve “kinâye” konularını üç “menzil” altında incelemiştir.

Üçüncü “meslek”te ise “Bedî” ilmini incelemiş olup iki “menzil”e ayırmıştır.

Birinci “menzil”de; “Tıbâk”, “irşâd”, “tevriye”, “leff-u neşr” v.b. gibi diğer, lâfzı anlam itibarıyla güzelleştirici (المحسنات المعنوية), unsurlardan bahsetmiştir.

İkinci “menzil”de ise; “Cinâs”, “seci”, “kalb”, “teşrî” v.b. gibi diğer, lâfzı güzelleştirici (المحسنات المعنوية), unsurlardan bahsetmiştir.

Müellif “Hâtıme”yi üç “makam”a ayırmıştır:

Birinci “makam”da şiir hırsızlıklarından bahsetmiştir.

İkinci “makam”da “İktibâs”, “Tazmîn”, “Akd”, “Hall” ve “Telmîh”ten bahsetmiştir.

Üçüncü “makam”da ise: Konuşanın, sözünü lâfız ve anlam yönünden güzelleştirmeye çalışması gerektiği yerlerden bahsetmiştir.

⁵³ Bkz. Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı), s. 5.

⁵⁴ Bkz. Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı), s. 7.

Eserde örnek verirken özellikle âyetlerden ve eski Arap şiirinden faydalanan müellif, hadîs ve emsâle çok az yer ayırmıştır. Hadîslere az yer ayrılması sadece müellifimizde görülen bir husûs değildir. Hadîslerin özellikle anlam itibâriyle nakledilmesi sebebiyle gerek "istişhâd"da gerekse örneklendirmede "hadîs"e az yer verilmiştir. "Hadîs"le istişhâd'ın, ilk olarak değilse bile, geniş oranda İbn Mâlik'le başladığı söylenmektedir⁵⁵. Hamza b. Turgut, mükerrerleriyle birlikte yüz altmış üç âyet, yine mükerrerleriyle birlikte yüz kırk bir beyti örnek olarak kullanırken, eserinde yer verdiği "hadîs" ve "emsâl"lerin toplam sayısı yirmiyi aşmamaktadır. Müellif verdiği âyet, hadîs, şiir ve mesellerin kaynağını belirtmeyip sadece birkaç yerde "الآية" lâfzını koymuştur. Ancak, yine kendisinin "Kitâbu'l-mesâlik"e dokuz sene sonra (h. 971'de) yazdığı şerhinde âyetlerin başına "Kavlühü Teâlâ" ifadesini koymak suretiyle ilgili kısmın âyet olduğunu, ne amaçla indiğini; hadîs olarak zikredilen kısımların başına da "Kavlu'n-Nebiyi" ifadesini koyarak ilgili kısımların hadîs olduklarını yine ne amaçla söylendiğini; şiirlerin ise kime ait olduklarını, kısaca ne için söylediklerini ve hangi vezinde söylediğini belirtmiştir.

Eserinde belâgatla ilgili konuları özlü bir şekilde anlatan müellifin, müderris olması sebebiyle, sınava hazırlanan bir öğrencinin, kendisine verilen ders notlarını alarak, en can alıcı noktalarını tesbît edip ezberleyen bir öğrencinin "hâlet-i rûhiye"sini gözettiğini düşünüyoruz. Nitekim önsözündeki "خالصة عن المهالك" "öğrenciyi sıkıntıya sokacak uzatmalardan uzak"⁵⁶ ifâdesi bunu desteklemektedir. İyi bir tasnîf, öğretimde verimliliği artırdığı için konuları önce genelden özele doğru tasnîf etmiştir. İşlediği konunun önce tarifini vermiş akabinde örneğini vererek konuyu bitirmiştir. Gerek âyet gerekse hadîs olsun verdiği örnekler genellikle eğitici niteliktedir. Örneğin sonuç bölümünde işlediği konularda "akd"i anlatırken şöyle demektedir:

"... وأما العقد: فنظم نثر بلا اقتباس، نحو: ما بال من أوله نطفة وحيفة آخره يفخر..."

"Akd ise: Nesrin, iktibâs yapmaksızın nazımla ifâde edilmesidir. Örneğin: Evveli bir nutfе, âhiri bir cife olan insanoğluna ne oluyor ki kibirleniyor?!"⁵⁷

Esere "تلخيص التلخيص" denilmesinden de anlaşılacağı üzere eserin ifâdelerinin kısa ve net oluşu, istifâdeyi en kolay ve rahat bir hale getirme amacına yöneliktir.

Örneklerin özellikle İslâm'ın ahlâkî konularına ilişkin olması, önceden beri şekillenerek devam ede gelen bir husûstur. Aynı özelliği, es-Sekkâkî'den başlamak üzere el-Kazvî'nî'de, et-Teftâzânî'de, İmam Birgivî'de, müellifimiz

⁵⁵ Özbalıkcı, Reşid, *Arap gramerinde Kur'ân ve hadîsle istişhâd*, İzmir 2001, s. 196-239.

⁵⁶ *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 2.

⁵⁷ *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 82.

Hamza b. Turgut'ta, kendisinden sonra gelen İsmail Ankaravî'de, Aysî Mehmet Efendi'de de görmek mümkündür.

Müellif konuyu işlerken konunun daha iyi anlaşılabilmesi için veya konunun ehemmiyetine dikkat çekmek amacıyla bazen "تنبيه" başlığı altında bir takım uyarılar yapmaktadır. Örneğin isti'âreyi anlatırken bu uyarıyı yapar ve işleyeceği konuyu aktarır.

"... تنبيه: حسن الاستعارة بحسن مبنائها وإن لا تشتم رايحته لفظا...".

"...*Dikkat!:* Hüs-nü isti'âre, lâfız olarak hissedilmese de, yapısının güzelliği ile dir..."⁵⁸.

"Kitâbü'l-mesâlik", el-Kazvî'nin "Telhîsu'l-miftâh" adlı eserinin özeti mâhiyetindedir. Konuların tasnifinde ikisi arasında paralellik vardır. Ancak Kazvî, belâgatın türlerini anlatırken örneğin,

"... الفن الأول: علم المعاني..."⁵⁹.

"الفن" tâbirini kullanırken, müellifimiz "المسلك" tâbirini kullanmıştır. Kendisinden sonra gelen Aysî Mehmet Efendi (ö. 1016/1607) ise "el-Münekkehâtü'l-meşrûha fî'l-me'ânî ve'l-beyân" adlı eserinde "المقصد" tâbirini kullanmıştır. el-Kazvî ile işleyiş tarzı aynı olmakla beraber, müellifimiz bazen tanımlarda ve tariflerde farklı kavramları kullanmıştır.

3. Kaynakları ve Emsâli Arasındaki Yeri:

a. Kaynakları:

Hamza b. Turgut, konuları işlerken yer yer kaynak isimleri de zikretmektedir. Örneğin: "isnâd"ı işlerken şöyle der;

"... قال الشيخ: المجاز العقلي لا يستلزم الحقيقة. وأنكره الرازي وتبعه السكاكي...".

"...Şeyh⁶⁰ dedi ki: Mecâz-ı aklî, hakîkati gerektirmez. er-Râzî⁶¹ bunu reddetti, es-Sekkâkî⁶² de ona tâbi oldu..."⁶³.

Yine "el-Kasru fî takdîmi'l-müsned ileyh" i işlerken es-Sekkâkî'den bahisle şöyle der:

⁵⁸ Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı), s. 53

⁵⁹ Kazvî, Telhîs, s. 5.

⁶⁰ "Şeyh"ten kastettiği Abdülkâhir el-Cürçânî'dir. Hal tercemesi için bkz. Kitâbu'l-mesâlik, s. 7'deki 61 no'lu dipnot.

⁶¹ er-Râzî'den kastı ise Fahreddîn er-Râzî'dir. Hal tercemesi için bkz. Kitâbu'l-mesâlik, s. 7'deki 62 no'lu dipnot.

⁶² Sekkâkî (ö: 1229)'nin hal tercemesi için bkz. Kitâbu'l-mesâlik, s. 7'deki 63 no'lu dipnot.

⁶³ Bkz. Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı), s. 12.

"... وَ أَدْخَلَ السَّكَّاحِي: الْمُنْكَرُ فِي الْأَوَّلِ: يَجْعَلُهُ مِنْ بَابٍ ..."

"...Ve es-Sekkâkî (şunu) da ekledi: İlk kısımdaki "münekker": onu ...bâbindan kılmaktadır..."⁶⁴.

Yine "Taktîmü'l-müsnedi ileyi" anlatırken Abdulkâhir el- Cürçânî'nin görüşünü şu şekilde ifade eder:

"... قال عبد القاهر: و قد يقدم ليفيد قصر انتفاء الفعل عليه إذا ولي حرف النفي..."

"...Abdulkâhir dedi ki: "Müsnedün ileyh", "nefy" harfi geldiğinde, sırf fiilin olumsuzluğunu vurgulamak için bazen taktîm edilir..."⁶⁵.

Yine "Taktîmü'l-müsnedi ileyi 'ale'l-müsned"i işlerken Abdulkâhir el- Cürçânî'nin görüşünü şu şekilde ifade eder:

"... قال عبد القاهر: إن دخلت كل في حيز النفي مطلقا، توجه النفي إلي الشمول خاصة..."

"...Abdulkâhir dedi ki: Eğer hepsi mutlak olarak "nefy" konumunda gelmişse "nefy" genele teşmil edilir..."⁶⁶.

Yine "el-î'tirâz bi'l-vâvi ve'l-fâi" konusunu işlerken var olan görüş farklılıklarını şu şekilde dile getirmiştir:

"... ثُمَّ اتَّفَقَ قَوْمٌ عَلَى جَوَازِ كَوْنِ نُكْتَةِ الإِعْتِرَاضِ دَفْعَ الإِيْهَامِ. فَأَخْتَلَفُوا فِي جَوَازِ تَأْخِيرِهِ وَ إِفْرَادِهِ. فَمِنْهُمْ مَنْ جَوَّزَ الْأَوَّلَ دُونَ الثَّانِي، وَ مِنْهُمْ مَنْ عَكَسَ..."

"...Bir kısım âlimler îhâmı ortadan kaldırmak için, î'tirâzın nüktesinin cevâzında ittifâk ettiler. Ancak bunun "te'hîr"i ve "ifrâd"ı hususunda ihtilâfa düştüler. Bazıları sadece "te'hîr"i câiz görürken, bazıları da bunun aksini savundular..."⁶⁷.

Yine "kinâye" konusundaki görüş farklılıklarını şu şekilde dile getirmiştir:

"... قَدْ أَطْبَقُوا عَلَى أَنَّ الْمَحَازَ وَ الْكِنَايَةَ أَبْلَغُ مِنَ الْحَقِيقَةِ وَ التَّصْرِيحِ لِكَوْنِهِمَا كَدَعْوَى الشَّيْءِ بِبَيِّنَةٍ..."

"...Âlimler, "mecâz" ve "kinâye"li anlatımın, bir şeyi bir "karîne" ile dile getirmesinden dolayı, "hakikat" ve "tasrîh"ten daha belîğ olduğunda ittifak ettiler..."⁶⁸.

Müellif konuyu işlerken bazen "cumhûr"un görüşünün hangi doğrultuda olduğunu da beyân etmiştir. Örneğin: "Müsnedün ileyh" in durumunu anlatırken şöyle der:

⁶⁴ Bkz. Kitâbu'l-mesâlik (tahkikli metin kısmı), s. 13.

⁶⁵ Bkz. Kitâbu'l-mesâlik (tahkikli metin kısmı), s. 12.

⁶⁶ Bkz. Kitâbu'l-mesâlik (tahkikli metin kısmı), s. 13.

⁶⁷ Bkz. Kitâbu'l-mesâlik (tahkikli metin kısmı), s. 40.

⁶⁸ Bkz. Kitâbu'l-mesâlik (tahkikli metin kısmı), s. 54.

... وهذا النقل: التفاتٌ عند السكاكي مطلقا، وعند الجمهور: هو الانتقال عن تعبير معنى واحد بأحدها إلى تعبيره بآخر...".

"...Bu nakil (geçiş): es-Sekkâkî'ye göre mutlak bir iltifâttır. Cumhûra göre ise bir tabirden tek bir anlam itibariyle geçiştir..."⁶⁹.

Devamında es-Sekkâkî'nin ve onun dışındakilerin, ilgili konudaki, görüşünü şu şekilde ortaya koyar:

"... قِبْلَةُ السكاكي مطلقا وردة غيره مطلقا وقيل: إن تَصَمَّنَ لَطَافَةً قُبْلًا، وَإِلَّا فَلَا...".

"...Sekkâkî bunu mutlak olarak kabul ederken onun dışındakiler de bunu aynı şekilde mutlak olarak reddetmişlerdir. Yine eğer o "letâfet" içerirse kabul edilirdi, aksi durumda kabul görmeyeceği söylenmiştir..."⁷⁰.

Yukarıda da görüldüğü gibi müellif, Şeyh Abdulkâhir el-Cürçânî'nin, Fahreddîn Râzî'nin, Sekkâkî'nin ve cumhûrun görüşlerini beyân ederek hem mukâyese hem de tercîh yapmaktadır⁷¹.

Bununla beraber, o dönemlerde temâyüz eden ve Hamza b. Turgut'un yararlandığını tahmîn ettiğimiz belâgatçılardan bazılarını burada kaydetmek istiyoruz: İbn Esîr (ö. 637/1239), "el-Meselü's-sa'îr fi edebi'l-kâtib ve's-şâ'ir"; İbn Ebî'l-İsbâ' el-Mısrî (ö. 654/1256), "Bed'u'l-kur'ân, et-Tahrîru't-tahbîr fi 'ilmi'-bedî"; Yahya b. Hamza el-Alevî (ö. 749/1348), "et-Tırâzu'l-mutazammin li-esrâri'l-belâğa ve 'İlmü hakâiki'l-i'câz".

Hamza b. Turgut'un, eserinde mükerrerleriyle birlikte yüz altmış üç âyet ile yine mükerrerleriyle birlikte yüz kırk bir tane beyti örnek gösterdiğini bir önceki bölümde aktarmıştık. Şiirlerin kime ait olduğunu belirtmeyen müellifin eserinde yetmiş yakın şâire ait şiir örnekleri görülmektedir. Bunun yanında yazarın, şerhinde adı geçen şâirlerin altmış üç tanesinin bizzat isimlerini zikretmesine rağmen, bir takım şiirleri de örnek olarak vermiş fakat isimlerini belirtmeden sadece vezinlerini söylemekle yetinmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, bu şâirlerin kimler olduğunu belirtmeye çalıştık. Tespit edemediklerimizi ise ilgili dipnotlarda "Lâ yu'rafu kâiluhu" ifadesiyle belirttik. Adı geçen bu örnekler esâs itibariyle, konuyla ilgili diğer benzer eserlerde de görülen örnekler olup, "câhiluyyûn", "muhadramûn", "İslâmiyyûn" ve "muhtesûn" dönemi şâirlerine aittir. "Muhtes" şâirlere ait şiirlerin eserde daha fazla yer tuttuğu da belirgindir.

Kaynaklardan adlarını ve kısaca hâl tercemelerini tesbît ettiğimiz bu şâirlerin, hâl tercemelerini metin kısmındaki dipnotlarda verdiğimiz için

⁶⁹ Bkz. Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı), s. 15.

⁷⁰ Bkz. Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı), s. 17.

⁷¹ Bkz. Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı), s. 7.

aşağıda sadece isimlerini zikretmekle yetiniyoruz. Ayrıca, hangi şâirin şiirinin ne sıklıkla ve hangi sayfalarda geçtiği de yine dipnotlarda belirtilmektedir:

Hacel b. Nadle el-Bâhilî (h. ö. 40/m. 580)⁷²

Tarîf b. Temîm el-Anberî el-Câhilî (h. ö. 40/m. 580)⁷³

Muâviye b. Mâlik el-Câhilî (?)⁷⁴

İmruu'l-Kays (h. ö. 85/m. 540)⁷⁵

Murakkaş Ekber (h. ö. 70/554)⁷⁶

Tarafe b. el-Abd (h. ö. 60/564)⁷⁷

el-Mütelemmis (h. ö. 50/574)⁷⁸

Avf b. Muhallim eş-Şeybânî (h. ö. 45/579)⁷⁹

Alkame b. Abdete el-Fahl (h. ö. 20/603)⁸⁰

en-Nâbiğatü'z-Zübyânî (h. ö. 18/605)⁸¹

Züheyr b. Ebî Sülmâ (h.ö.12/m. 611)⁸²

Rubey'a Ebû Züeyb el-Hamâsî (h.16/m. 637)⁸³

Amr b. Ma'dîkerb (21/642)⁸⁴

el-Hansâ' (24/645)⁸⁵

Ebû Züeyb el-Hüzeli (27/648)⁸⁶

el-Hutay'e (30/650)⁸⁷

ed-Dâbi' b. el-Hâris el-Bercemî (30/650)⁸⁸

Hassân b. Sâbit (54/674)⁸⁹

Muğîre b. Abdillâh (80/700)⁹⁰

⁷² Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 6.

⁷³ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 18.

⁷⁴ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 59.

⁷⁵ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 27, 42, 51, 70, 82, 84.

⁷⁶ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 45.

⁷⁷ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 38.

⁷⁸ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 60.

⁷⁹ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 39.

⁸⁰ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 15.

⁸¹ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 38, 72.

⁸² Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 50, 65, 75.

⁸³ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 68.

⁸⁴ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 53, 64.

⁸⁵ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 71.

⁸⁶ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 51.

⁸⁷ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 93.

⁸⁸ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 17.

⁸⁹ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 20, 69.

- el-Haccâc b. Yûsuf (95/713)⁹¹
 es-Simme el-Kuşeyrî (95/714)⁹²
 ez-Ziyâd el-A'cem (100/718)⁹³
 Amr b. el-Eyhem et-Teğlebî (100/718)⁹⁴
 Küseyyir 'Azze (105/723)⁹⁵
 Yezîd b. Mesleme b. Abdilmelik (105/724)⁹⁶
 Cerîr (110/728)⁹⁷
 Ferazdak (114/732)⁹⁸
 Zü'r-Rumme (117/735)⁹⁹
 Abdete b. et-Tayyib (Bazı kitaplarda et-Tabîb) (121/739)¹⁰⁰
 Ca'fer b. Ulbe el-Hârisî (125/743)¹⁰¹
 Kümeyt b. Zeyd (126/744)¹⁰²
 Ebu'n-Necm (130/747)¹⁰³
 el-Kutâmî (130/747)¹⁰⁴
 İbn Miyâde (149/766)¹⁰⁵
 İbrâhîm b. Edhem (161/778)¹⁰⁶
 Beşşâr b. Bürd (167/784)¹⁰⁷
 Hüseyin b. Mutayr (169/785)¹⁰⁸
 'Abbâs b. el-Ahnef (192/808)¹⁰⁹

⁹⁰ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 72.

⁹¹ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 16.

⁹² Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 73.

⁹³ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 54.

⁹⁴ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 62.

⁹⁵ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 50.

⁹⁶ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 49.

⁹⁷ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 79.

⁹⁸ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 8, 42.

⁹⁹ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 62.

¹⁰⁰ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 9.

¹⁰¹ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 10.

¹⁰² Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 64.

¹⁰³ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 14.

¹⁰⁴ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 17.

¹⁰⁵ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 40.

¹⁰⁶ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 15.

¹⁰⁷ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 42, 73.

¹⁰⁸ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 25, 43.

¹⁰⁹ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 51, 79.

- Müslim b. el-Velîd (208/809)¹¹⁰
 el-Eşca' es-Sülemî (195/811)¹¹¹
 Ebû Nuvâs (198/813)¹¹²
 Leylâ bint Tarîf (200/815)¹¹³
 Ebu'l-'Atâhiyye (213/828)¹¹⁴
 Muhammed b. Vüheyb (225/840)¹¹⁵
 el-Utbî (228/842)¹¹⁶
 Ebû Temmâm (231/846)¹¹⁷
 Abdussamed İbn Mu'azzel (240/854)¹¹⁸
 Yahyâ b. Esed (İbn Sâ mân) (240/855)¹¹⁹
 Di'bil b. Ali el-Huzâ'î (246/860)¹²⁰
 İbn Rûmî (283/896)¹²¹
 Ebû Ubâde el-Buhturî (284/897)¹²²
 İbn Vehb (285/898)¹²³
 İbn Mu'tezz (296/908)¹²⁴
 İbn Râvendî (298/910)¹²⁵
 Ebû 'Uyeyne (300/912)¹²⁶
 Ebû Tayyib el-Mütenebbî (354/965)¹²⁷
 İbn Ebî İshâk es-Sâbî (384/994)¹²⁸
 İbn Haccâc (391/1001)¹²⁹

¹¹⁰ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 64.

¹¹¹ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 83.

¹¹² Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 66, 90.

¹¹³ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 67-75.

¹¹⁴ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 50, 81.

¹¹⁵ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 20.

¹¹⁶ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 83.

¹¹⁷ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 47, 49, 72, 77, 78, 81, 82.

¹¹⁸ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 41.

¹¹⁹ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 38.

¹²⁰ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 56.

¹²¹ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 80.

¹²² Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 26, 52, 55, 64, 66, 75, 77, 79, 80, 80.

¹²³ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 52.

¹²⁴ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 49.

¹²⁵ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 14.

¹²⁶ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 74.

¹²⁷ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 13, 45, 50, 53, 68, 68, 70.

¹²⁸ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 44.

Bedî'uzzamân el-Hemedânî (398/1008)¹³⁰

Ebu'r-Rak'mak, Ebû Hâmid b. Muhammed el-Antâkî (399/1008)¹³¹

Ebu'l-Feth el-Büstî (400/1010)¹³²

es-Se'âlibî (429/1038)¹³³

Ebu'l-'Alâ' el-Ma'arrî (449/1057)¹³⁴

Ebu'l-Hüseyin el-Kâtib (459/1067)¹³⁵

Vezîr Ebu'l-'Alâ' Ezrak (507/1113)¹³⁶

el-Harîrî (516/1122)¹³⁷

Nâsıhuddîn Kâdî el-Errecânî (544/1149)¹³⁸

Reşîdüddîn el-Vatvât (573/1177)¹³⁹

Hüseyin b. Abdullâh b. Revâha (585/1189)¹⁴⁰

İbn Ebi'l-İsba' el-'Udvânî (654/1256)¹⁴¹

b. "Kitâbu'l-Mesâlik" in Emsâli Arasındaki Yeri:

Hicrî IV./X. yüzyılın sonlarından VIII./VIV. yüzyılın sonlarına kadar devam eden dönem belâgatın müstakil bir ilim halinde teşekkül etmeye ve terimlerinin belirmeye başladığı bir dönemdir. Bu dönemin sonlarına doğru yazılan eserler tamamen belâgat ağırlıklı olup giderek bu ilmin "me'ânî", "beyân" ve "bedî'"den ibâret olan klâsik şeklini almıştır. Ancak VIII./XIV. yüzyılın ortalarında başlayıp XIII./XIX. yüzyıl sonlarına kadar devam eden bu uzun dönemde diğer birçok ilim dalında olduğu gibi "belâgat" ilimlerinde de bir duraklama baş göstermiştir. Bu dönemde "belâgat" adına yapılan çalışmalar es-Sekkâkî'nin "Miftâhu'l-'ulûm"unun üçüncü bölümünden faydalanılarak el-Hatîb el-Kazvînî tarafından "Telhîsu'l-miftâh" adıyla düzenlenen kitap üzerine yazılan şerh, hâşiye ve ta'likât şeklinde olmuştur¹⁴².

Bir önceki kısımda da değindiğimiz gibi, Hamza b. Turgut eserini yazarken bir ders kitabı olarak hazırlamıştır. Metod ve üslûb yönüyle "Telhîsu'l-

¹²⁹ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 68.

¹³⁰ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 65.

¹³¹ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 57.

¹³² Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 69, 78.

¹³³ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 73.

¹³⁴ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 12, 28, 43, 65.

¹³⁵ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 88.

¹³⁶ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 89.

¹³⁷ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 55, 78, 82, 83, 85.

¹³⁸ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 63, 82.

¹³⁹ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 45, 53, 67, 68.

¹⁴⁰ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 67.

¹⁴¹ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 81.

¹⁴² Kılıç, Hulûsi, "Belağat", TDVİA, V, 382.

Miftâh"la paralel olmakla beraber eserine yazdığı önsözünde belirttiği gibi¹⁴³ eseri yazarken, öğrencinin ezberlemesini zora sokacak uzatmalardan mümkün mertebe uzak durmaya çalışmıştır.

Tesbît edebildiğimiz kadarıyla bizzat "Kitâbü'l-mesâlik" in yirmi yedi nüshasının, şerhinin ise yetmiş yakın nüshasının bulunması ayrıca bu nüshaların, metnin ve şerhin yazılış tarihinden itibaren hicrî 1244/1851'e kadar değişik yer ve zaman aralıklarında istinsâh edilmesi ve bunların hâlâ mevcut olması, bizce eserin hem kendi döneminde hem de daha sonraki dönemlerde beğenildiğini, tercîh edildiğini ve okunduğunu göstermektedir. İfâdelerinin kısa ve akıcı olması, bu sebeple de rahatlıkla ezberlenme imkânının bulunması, bir taraftan söz konusu alanla ilgili kuralları öğretirken diğer taraftan da kendi dînine ve ahlâk sistemine ait değerleri aşılması¹⁴⁴ eserin takdîre değer yönlerindedir.

Müellifin eserleriyle ilgili olarak 'Atâî'nin kullandığı "...makkûl-i efâdil ve matbû'-i emâsildir..."¹⁴⁵ "...bilginler nezdinde kabul görmüş ve itibârli kimselerce hoş ve güzel karşılanmıştır..." şeklindeki ifâdeleri, bu husûstaki kanaatimizi desteklemektedir.

Mukâyese olması bakımından hem kendinden önceki hem de kendinden sonraki bir eseri karşılaştırmak istiyoruz. Örneğin: "bedî" ilminin mevzularından birisi olan "tevriye" yi anlatırken el-Kazvîni şöyle der:

"... ومنه التورية: ويسمى الإيهام أيضا. وهو أن يطلق لفظ له معنيان؛ قريب وبعيد، ويراد به البعيد. وهي ضربان: مجردة وهي التي لا تجماع شيئا مما يلايم القريب، نحو: الرحمن على العرش استوى¹⁴⁶. ومرشحة، نحو: والسماء بينها بأيد...¹⁴⁷."

"...Bedî sanatlarından biri de "tevriye"dir. Aynı zamanda "ihâm" olarak da adlandırılır. Uzak ve yakın iki anlamı olup cümlede uzak manası kastedilen lâfızdır. İki kısımdır: "Mücerred"; Yakın anlamına uygun bir ipucu içermeyen "tevriye"dir. Örneğin: "Rahmân arşa istivâ etmiştir". Ve "Müreşşeha": Örneğin: Göğü ellerimizle biz kurduk..."¹⁴⁸.

Ayşî Mehmet Efendi de hemen hemen aynı yolu takip ederek şöyle diyor:

"... ومنها التورية: وهي أن يراد بلفظ معناه البعيد وتسمى إيهاما لإلقائها معنى القريب في الوهم. وهي مرشحة إن جمعت شيئا مما يلايم المعنى القريب، نحو: والسماء بينها بأيد أي قدرة..."

¹⁴³ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 2.

¹⁴⁴ Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik (tahkîkli metin kısmı)*, s. 90.

¹⁴⁵ 'Atâî, II, 152.

¹⁴⁶ Tâhâ (20), 5.

¹⁴⁷ Zâriyât (51), 47.

¹⁴⁸ el-Kazvîni, *et-Telhîs*, s. 140.

"...Bedî sanatlarından biri de "tevriye"dir. "Tevriye"; lâfzın uzak anlamının kastedilmesidir. Yakın manasını çağrıştırdığından dolayı "ihâm" olarak da adlandırılır. Eğer yakın anlama uygun bir şeyle aynı anda bulunursa "müreşseha"dir. Örneğin: Semâyı ellerimizle biz kurduk..."¹⁴⁹.

Hamza b. Turgut ise bunu şu şekilde dile getirmiştir:

"... وَمِنْهَا التَّوْرِيَةُ: وَ يُسَمَّى إِبْهَامًا أَيْضًا، وَهِيَ أَنْ يُرَادَ بِلَفْظِ الْمَعْنَيْنِ مُطْلَقًا بَعِيدَهُمَا. وَهِيَ مُرْتَسَخَةٌ، إِنْ جَامَعَتْ شَيْئًا مِمَّا يُلَاقِيهِ الْقَرِيبُ، نَحْوُ: [وَالسَّمَاءُ بَنَيْنَاهَا بِأَيْدٍ]. وَ إِلَّا فَمُجَرَّدَةٌ، نَحْوُ: [الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى]..."

"...Bedî sanatlarından birisi de "tevriye"dir. Aynı zamanda "ihâm" olarak da adlandırılır. "Tevriye"; mutlak olarak lâfzın uzak anlamının kastedilmesidir. Eğer yakın anlama uygun bir şeyle aynı anda bulunursa "müreşseha"dir. Örneğin: Semâyı ellerimizle biz kurduk". Aksi durumda "mücerrede"dir. Örneğin: "Rahmân arşa istivâ etmiştir..."¹⁵⁰.

Yukarıda da görüldüğü üzere "Kitâbu'l-Mesâlik"te, eserin hacmini daraltmak için "zamir" ler, "إِلَّا" "illâ" ve "عكس" "aks" gibi unsurlar sıkça kullanılmıştır. Bu sayede ancak bir satıra sığabilecek bir cümle tek kelimeyle ifade edilebilmiştir.

4. "Kitâbu'l-Mesâlik fi'l-Me'ânî ve'l-Beyân ve'l-Bedî"nin Nüshaları:

Daha önce belirttiğimiz gibi Kitâbu'l-mesâlik'in gerek metnin gerekse serhinin birçok nüshası vardır. Tespit edebildiğimiz nüshaların ayrıntılı fiş kayıtlarını ve nüshaların başını, sonunu ve ferağ kayıtlarını burada vermek aşırı yer kaplayacağı için sadece hangi kütüphanede, hangi bölüm ve numarada olduklarını zikretmekle yetineceğiz. Aşağıda kütüphanelere göre dağılımını yaptığımız nüshaların çoğunluğu İstanbul kütüphanelerindedir. Ağırlıklı olarak da Süleymâniye kütüphanesinde¹⁵¹ bulunmaktadır:

1. TC. Kültür Bakanlığı Süleymâniye Genel Kütüphanesi: On iki adet asıl metin yazma nüshası, yirmi sekiz adet şerh yazma nüshası¹⁵².

¹⁴⁹ Ayşî Mehmed Efendi, *el-Münekkahâtü'l-meşrûha fi'l-me'ânî ve'l-beyân*, thk. M. Vecih Uzunoglu, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) İzmir 1997, s. 44.

¹⁵⁰ *Kitâbu'l-mesâlik*, s. 58.

¹⁵¹ T.C. Kültür Bakanlığı 1978 ve 1992 yıllarında aldığı kararlarla, yazmaları 3 merkezde (Süleymâniye Kütüphanesi, Ankara Millî Kütüphane ve Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi) toplamak istemişse de, bu karara bazı kütüphaneler uymuş, bazı koleksiyonlar ise yerinde kalmıştır. Bkz. Duman, Hasan, *El yazmaları dünyasında Türkiye'nin yeri*, Ankara 1997, s. 9.

¹⁵² Metin nüshaları için bkz. İstanbul Süleymâniye kütüphanesi, Antalya Tekelioğlu bölümü, numara: 729/1, 797/4; Bağdatlı Vehbi Efendi bölümü, numara: 1004/2, 1793; Denizli bölümü, numara: 437/1; Esad Efendi bölümü, numara: 3679/3; Hacı Mahmûd Efendi bölümü, numara: 5872; Fâtih bölümü, numara: 5373/1; III K bölümü, numara: 510/1; Kâdzîade Mehmed Efendi bölümü, numara: 459/2; Yazma Bağışlar bölümü, numara: 1303/5, 1716.

Şerh nüshaları için bkz. Antalya Tekelioğlu bölümü, numara: 693, 694, 697, 702, 716, 792/1, 792/2, 877/1; Bağdatlı Vehbi Efendi bölümü, numara: 1771, 1807; Dârü'l-Mesnevî bölümü, numara: 469;

2. TC. İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi: Bir metin nüshası, beş şerh nüshası¹⁵³.
3. TC. Kültür Bakanlığı Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Üç şerh nüshası¹⁵⁴.
4. TC. Kültür Bakanlığı Millet Kütüphanesi: Üç metin nüshası, bir şerh nüshası¹⁵⁵.
5. TC. Kültür Bakanlığı Âtîf Efendi Kütüphanesi: Bir metin nüshası, iki şerh nüshası¹⁵⁶.
6. TC. Kültür Bakanlığı Köprülü Kütüphanesi: Bir metin bir de şerh nüshası.
7. TC. Kültür Bakanlığı Hacı Selim Ağa Kütüphanesi: Üç şerh nüshası¹⁵⁷.
8. TC. Marmara Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Kütüphanesi: İki şerh nüshası¹⁵⁸.
9. TC. Kültür Bakanlığı Manisa İl Halk Kütüphanesi: Üç şerh nüshası.
10. TC. Kültür Bakanlığı Tire Necip Paşa Kütüphanesi: İki şerh nüshası¹⁵⁹.
11. TC. Kültür Bakanlığı İzmir Millî Kütüphane: İki metin nüshası, beş şerh nüshası¹⁶⁰.
12. TC. Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Kütüphanesi: Bir şerh nüshası.
13. TC. Kültür Bakanlığı Kayseri Reşâdiye Kütüphanesi: Bir şerh nüshası.
14. TC. Kültür Bakanlığı Sivas Müze Kütüphanesi: Bir şerh nüshası.

Denizli bölümü, numara: 363, 438/1; Esad Efendi bölümü, numara: 3000, 3001; Hacı Mahmûd Efendi bölümü, numara: 5857; Harpût bölümü, numara: 187; Kâdizâde Mehmed Efendi bölümü, numara: 448, 539, 548; III K bölümü, numara: 510/2; Lâleli bölümü, numara: 2864; Mahmut Paşa bölümü, numara: 348; Serez bölümü, numara: 2454, 3930/1; Süleymâniye bölümü, numara: 956; Şehîd Ali Paşa bölümü, numara: 2240/1; Yazma Bağışlar bölümü, numara: 751, 3668.

- ¹⁵³ Metin nüshaları için bkz. İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Arapça bölümü, numara: 2611. Şerh nüshaları için bkz. İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Arapça bölümü, numara: 2670, 2861, 4944, 6845.
- ¹⁵⁴ Şerh nüshaları için bkz. İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Beyazıt bölümü, numara: 6019, Veliyyüddîn Efendi bölümü, numara: 2829, 2831.
- ¹⁵⁵ Metin nüshası için bkz. İstanbul, Millet Kütüphanesi, Arabî bölümü, numara: 3514/1. İstinsâh Târîhi: 1180 h; Şerh nüshaları için bkz. İstanbul, Millet Kütüphanesi, Arabî bölümü, numara: 3433/1, 3482, 3514/1 mükerrer, İstinsâh Târîhi: 1244 h,
- ¹⁵⁶ Şerh nüshası için bkz. İstanbul, Âtîf Efendi Kütüphanesi, numara: 2363.
- ¹⁵⁷ Şerh nüshaları için bkz. İstanbul, Hacı Selîm Ağa Kütüphanesi, Hacı Selîm Ağa bölümü, numara: 1046, 1047, 1048.
- ¹⁵⁸ Şerh nüshaları için bkz. İstanbul, M.Ü İlahiyât Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar bölümü, numara: 468; Öğüt bölümü, numara: 515.
- ¹⁵⁹ Şerh nüshaları için bkz. İzmir/Tire, Tire Necip Paşa Kütüphanesi, Necip Paşa Vakfı bölümü, numara: 433; Diğer vakıflar bölümü, numara: 822.
- ¹⁶⁰ Metin nüshaları için bkz. İzmir, Millî Kütüphanesi, Yazma Eserler bölümü, numara: 2049 (916/2); 2050 (892/1). Ayrıntılı bilgi için bkz. Yardım, Ali, *İzmir millî kütüphanesi yazmalar kataloğu*, İzmir Millî Kütüphane Vakfı Yay, İzmir 1994, II, 105.
- Şerh nüshaları için bkz. İzmir Millî Kütüphanesi, Yazma Eserler bölümü, numara: 2051 (1429); 2052 (1416); 2053 (989); 2054 (1468); 2055 (1165). Ayrıntılı bilgi için bkz. Yardım, Ali, II, 103-105.

15. TC. Kültür Bakanlığı Isparta Uluborlu Kütüphanesi: Bir metin nüshası.
16. TC. Kültür Bakanlığı Konya Halîl Hamit Kütüphanesi: Bir şerh nüshası.
17. TC. Kültür Bakanlığı Konya Bölge Kütüphanesi: Bir metin nüshası.
18. TC. Kültür Bakanlığı Kütahya Vâhit Paşa Kütüphanesi: İki metin nüshası, bir şerh nüshası.
19. TC. DİB. Ankara İl Müftülüğü Kütüphanesi: Bir metin nüshası.
20. Bunlara ilâveten danışman hocam Prof. Dr. Hüseyin ELMALI'nın, çalışmamıza başlarken bize verdiği metin nüshası.
21. TC. Kültür Bakanlığı, İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesi: Bir metin, iki şerh nüshası¹⁶¹.

5. Metin Te'sisinde Kullanılan Nüshalar:

a. Lâleli No: 2864:

Süleymâniye kütüphânesi, Lâleli bölümü no: 2864'te kayıtlı bulunan bu nüsha, metnin te'sisinde esâs aldığımız nüshadır. Hicrî 970/1560 târihinde müellifimiz Hamza b. Turğût el-Aydîni tarafından kaleme alınan "el-Hevâdî fi şerhi'l-mesâlik" adlı şerh nüshasıdır¹⁶².

Bu nüshayı esâs almamızdaki en önemli neden, kütüphane katalogunda "müellif hattı" kaydının bulunmasıdır. Nüsha, ta'lik hattıyla yazılmış olup on yedi satırlık sayfalardan oluşmaktadır ve 200x133 mm; 145x70 mm ölçülerindedir. Kütüphânedeki katalog kaydında yüz kırk iki yapraktan mürekkebe olduğu belirtilmektedir. Fakat eserin baş tarafına konulan fihrist sebebiyle yüz kırk dokuz yaprağa ulaşmıştır. 1a ile başlayıp, 149a ile son bulmaktadır. Yukarıda da geçtiği gibi, ilk dört yaprağı fihristten oluşmakta, 4b'de ise aşağıda geçtiği üzere "besmele", "hamdele" ve "salvele" kaydı yer almaktadır:

"بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ"

الحمد لله الذي علّق قلائد ألفاظ مصونة عن تناول الألفاظ محجوبة عن عيون أهل عكاظ على نحور الكبار ... و الصلاة على رسوله الذي فاق الخلاق في فنون الإخبار...¹⁶³

¹⁶¹ Metin nüshası için bkz. İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesi, Arapça Yazmalar bölümü, numara: 8071 E.H. 1498.

Şerh nüshaları için bkz. İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesi, Arapça Yazmalar bölümü, numara: 8072 B, 119; 8073 A, 1677. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kâtib Çelebi, I, 478; II, 1664, 2047; Bursalı Mehmed Tâhir, II, 42; Carl Brockelman, S.N. I, 519 ortada; Fehmi Ethem Karatay, *Topkapı sarayı müzesi kütüphânesi Arapça yazmalar katalogu*, I-IV, Topkapı sarayı Müzesi Yayınları, No: 15, IV, 176; *Filoloji, Edebiyât, Mecmualar*, No: 7488-9043, MEB. Basımevi, İstanbul 1969.

¹⁶² Bkz. *Kitâbu'l-mesâlik*, s. 95.

¹⁶³ Hamza b. Turgut el-Aydîni, *Şerhu'l-mesâlik*, v. 4/b.

"Rahmân ve rahîm olan Allâh'ın adıyla. Söz incilerini, beşerin ona erişme duygularını içermekten ve 'Ukkâz ehlinin (yani Arapçada zirve olanların) kem gözlerinden korunmuş olarak büyüklerin boyunlarına asan Allâh'a hamdolsun... Söz sanatlarında yaratılmışlara üstün gelen (onları geride bırakan) elçisine salât (ve selâm) olsun".

Nüshanın sonunda ise, hem metin kısmının hem de şerhin nerede, ne zaman ve kim tarafından yazıldığını belirten, ayrıca şükür babında söylenen kısa "hamdele" ve "salvele" kayıtlarını içeren bir ferâğ kaydı bulunmaktadır:

"... وقع الفراغ عن تسويده بقسطنطينية في ضحوة أربعاء في أوائل شعبان سبعين وتسعمائة. الحمد لله الميسر للاختتام والصلاة على نبيه سيد الأنام وعلى آله وأصحابه أجمعين. وأفاض الله علينا بركاتهم سبحانه لطفه إلى يوم الدين آمين. وقد وقع تأليف المتن ببلدة دمشق في شهر جمادى الأولى من شهر اثنين وستين وتسعمائة سنة. الحمد لله وصلى الله على سيدنا محمد وآله أجمعين آمين يا معين¹⁶⁴."

"Yazar, İstanbul'da, 970 yılında, Şa'bân ayının başlarında, Çarşamba günü, kuşluk vaktinde, bu eseri karalamayı/yazmayı bitirdi. Bu eserin bitirilmesini müyesser kılan Allâh'a hamd olsun. Yaratılmışların efendisi olan peygamberine, ailesine ve tüm ashâbına salât ve selâm olsun. Allâh, üzerimize ashabının ve ailesinin bereketini yağdırsın. Onun lütf-u keremi üzerimizde kıyâmete kadar bâki kalsın, âmin. Metnin te'lîfi, 962 senesinde, Cümâda'l-ûlâ ayında, Dimeşk beldesinde oldu. Allâh'a hamd olsun. Efendimiz Muhammed'e ve tüm ailesine salât ve selâm olsun. Âmîn yâ Mu'în/Kabul buyur ey Yardım eden Allâh"

Nüsha, meşin bir ciltle kaplanmış olup, yukarıda da söylendiği üzere ta'lîk hattıyla yazılmıştır. Konu başlıkları kırmızı bir mürekkeple yazılı olan bu nüshada, metin kısmıyla şerh kısmını birbirinden ayırt edebilmek için metnin yer aldığı satırların veya satırdaki metin kısmının üzerine koyu bir mürekkeple çizgi çekilmiştir. Yapılan fihristte konu başlıkları "matlab" kelimesiyle belirtilmiş ve sayfa aralarında ilgili konu¹⁶⁵ "مطلب تقديم المسند إليه" şeklinde gösterilmiştir. Çoğunlukla metnin kenarlarında, nâdiren de olsa satır aralarında hâşiyeler ve ta'lîkât bulunmaktadır. Metnin kenarında yer alan hâşiyelerin neredeyse tamamına yakını Hasan Çelebî el-Fenârî (ö. 886/1481)'ye aittir.¹⁶⁷ Bunun yanında kenardaki hâşiyelerin bir kısmı da Mirzacan Habîbullâh eş-Şîrâzî (ö. 994/1585)'ye¹⁶⁸ aittir. Bu nüsha, çalışmamızda "f" harfi ile gösterilmiştir.

¹⁶⁴ Hamza b. Turgut el-Aydîni, Şerhu'l-mesâlik, v. 149/a.

¹⁶⁵ Hamza b. Turğüt el-Aydîni, Şerhu'l-mesâlik, v. 35/a.

¹⁶⁶ Hamza b. Turğüt el-Aydîni, Şerhu'l-mesâlik, v. 127/a.

¹⁶⁷ Hamza b. Turğüt el-Aydîni, Şerhu'l-mesâlik, v. 6/a; 29/a; 93/a.

¹⁶⁸ Hamza b. Turğüt el-Aydîni, Şerhu'l-mesâlik, v. 28/a; 35/a; 46/b; 47/a.

b. Hacı Mahmûd Efendi no: 5872:

Esas aldığımız şerh nüshasında metin kısmına ait cümlelerin yer yer altının çizilmemiş olması, metinle şerh kısmının karışmasına sebep oldu¹⁶⁹. Hattının çok küçük ve sıkı olması metnin okunmasını güçleştirdi. Bu sebeple Hamza b. Turgut (ö. 979/1571)'un sağlığında, Dâvûd b. Abdullâh tarafından 971/1563'de istinsâh edilen bu nüshayı da kullanmayı tercih ettik.

Süleymâniye kütüphanesi, Hacı Mahmûd Efendi bölümü, numara: 5872'de kayıtlı olan bu nüsha, güzel ve okunaklı bir nesih hattıyla ile yazılmış olup, on bir satırlık sayfalardan oluşmaktadır. 197x140 mm; 112x55 mm ölçülerindedir ve toplam elli dokuz varak (yaprak)'tır.

Baş "besmele", "hamdele" ve "salve" den oluşmaktadır:

"بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ"

الحمد لمن علم الإنسان ما احتواه القرآن من حقائق المعاني ودقائق البيان على وجه بديع عجيب وطرز عبقرى غريب. والصلاة على من تحير في فصاحة ما أنزل عليه فصحاء عدنان...¹⁷⁰.

Sonunda ise, metnin kim tarafından, nerede ve ne zaman yazıldığını belirten, ayrıca metnin hangi müstensih tarafından ve ne zaman istinsâh edildiğini içeren bir "temme" kaydı yer almaktadır:

"الحمد لله الصواب هو الله الموفق الحاكم الصمد على اتفاق أحسام الكتاب مع ابتداء أذان ظهر يوم الأحد في شهر جمادى الأولى حين تمطر السماء سنة اثنين وستين وتسعمائة من هجرة سيد الأنبياء ببلدة دمشق مرقد صاحب التلخيص خصصنا الله إياه بالطاقة أحسن تخصيص.

تمت هذه الرسالة بعون الله تعالى على يد الفقير الحقير داود بن عبد الله عفا الله عنه الملك الإله في شهر محرم الحرام سنة إحدى وسبعين وتسعمائة، رحم الله لمن دعا لنا"¹⁷¹.

Konu başlıkları, kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Cümle başlangıçları " " işaretiyle gösterilmiş olup, beyitlerin başlarına ve sonlarına nokta konulmuştur. Metnin kenarında, az da olsa satır aralarında hâşiyeler bulunmaktadır.

Bu nüsha, çalışmamızda "ب" harfi ile gösterilmiştir.

¹⁶⁹ Çünkü tahkik edilen metin, *Kitâbu'l-mesâlik* adlı eserin şerhi değil kendisidir.

¹⁷⁰ Hamza b. Turğût el-Aydîni, *Kitâbu'l-mesâlik*, v. 1/b.

¹⁷¹ Hamza b. Turğût el-Aydîni, *Şerhu'l-mesâlik*, v. 59/a.

c. Prof. Dr. Hüseyin ELMALI'nın Şahsî Kütüphanesinde Bulunan Nüsha:

Ulaşabildiğimiz metin nüshaları içerisinde, hem yazısının okunaklılığı hem de hocamızın elinde bulunması nedeniyle iyi muhafaza edilmiş olması sebebiyle diğer iki nüsha ile birlikte bu nüshayı da kullanmaya karar verdik.

Bu nüsha bir "mecnû'atu'r-resâil"¹⁷² içinde yer almaktadır. Mecnû'anın tamamı yüz elli yedi varak (yaprak)'tır. Bu nüsha, mecnû'ada 84a-109b varakları arasında yer almaktadır. Okunaklı bir nesih hattıyla yazılmıştır. On beş satırlık sayfalardan oluşmaktadır. 180x145 mm; 170x40 mm ölçülerindedir. Mukavva bir ciltle kaplıdır. Konu başlıkları, kırmızı renkli mürekkeple yazılmıştır. Cümle başlıkları, yine kırmızı renkli mürekkeple " " işaretiyle gösterilmiştir. Metnin başı ve sonu diğer nüshalarla aynıdır. Müstensihî, istinsâh tarihi ve nerede yazıldığı belli değildir. Ancak mecnû'anın en başındaki risâlenin istinsâh târihi, hicrî 1171, bir sonraki risâlenin istinsâh tarihi 1172 ve daha sonraki risâlenin istinsâh târihi ise 1182'dir. Bu târihlerin giderek arttığı göz önüne alınırsa, söz konusu nüshanın da 1182'den sonra istinsah edilmiş olabileceği söylenebilir.

Bu nüsha da, çalışmamızda "ج" harfiyle gösterilmiştir.

SONUÇ

Bu çalışmanın sonunda vardığımız sonuç şudur:

Hamza b. Turgut, dönemindeki ezber ağırlıklı eğitim sistemine uygun olarak talabeler tarafından rahatlıkla ezberlenebilecek yapıda bir eser te'lif etmiştir. Eserinde belâğatın tüm konularını özlü bir şekilde işleyen müellif ayrıntıya girmemiştir. Metot ve üslûp yönüyle okuyucunun kolay istifâde edebileceği bir tarzda te'lif edilen eserin bu sâhada te'lif edilen benzeri muhtasar eserler arasında önemli bir yeri olduğu kanaatindeyiz. İfâdelerinin kısa ve akıcı olması, bir taraftan söz konusu alanla ilgili kuralları öğretirken diğer taraftan da kendi dînine ve ahlâk sistemine ait değerleri aşılması eserin takdîre değer yönlerindedir.

Ancak müellif tarafından muhtasar bir ders kitabı olarak yazılmış eserin Telhîsu'l-miftâh gibi yaygın bir şekilde medreselerde okutulduğu söylenemez. Bununla birlikte tesbît edebildiğimiz kadarıyla hem "Kitâbü'l-mesâlik" in yirmi yedi nüshasının, hem de metnin müellif tarafından yazılmış şerhinin yetmişe yakın nüshasının bulunması ayrıca bu nüshaların, metnin ve şerhin yazılış tarihinden itibaren, değişik yerlerde hicrî 1244/1851'e kadar değişik zaman aralıklarında istinsâh edilmesi ve bunların hâlâ mevcut olması, eserin hem

¹⁷² Bu mecnû'ada 1- Mantığın mahiyetiyle ilgili üç makâle, 2-Münâzara ve âdâb ilmi, 3- Müşterek, 4- Kitâbu'l-Hüseyinî: Burada "Vezâifu'l-bahs fi't-tahrîrât ve't-tahkîkât ve't-takrîrât"la ilgili makâleler vardır. Bu makâlelerden sonra da "Kitâbu'l-mesâlik" adlı risâle gelmektedir. En sonunda ise el-Kazvîni'nin "telhis" metni yer almaktadır.

kendi döneminde hem de daha sonraki dönemlerde, beğenildiğini, tercih edildiğini ve okunduğunu göstermektedir.

Diğer taraftan “telhîs” türü muhtasar eserlerin yazılmaya başlamasının başlıca sebebi, dönemin eğitim şeklinin ezbere dayanması olarak gösterilebilir. Bunun da temel aldığı anlayış “ilmin satırlarda değil de sadırlarda olması gerektiği” düşüncesidir.

Bu dönemde yazılan şerh ve telhîs türü eserler, belâğat te’lifindeki felsefî metodun ve dönemin sonunda başlayan ezbere dayalı eğitim sisteminin bir uzantısıdır. Ancak şerh ve hâşiyeler de İslâm dünyâsındaki edebî ve ilmî anlayışın ince tahlîl ve tenkîdleriyle doludur dolayısıyla bu eserlerin tamamen orijinallikten yoksun oldukları söylenemez.

Tarihçiler genellikle, biyografik eserlerden yola çıkarak Sekkâkî’den sonraki dönem için olumsuz bir kanaate varmış olabilirler. Yani eserlerin isimlerinin telhîs, şerh veya hâşiye veya ta’likât olması onları bu kanaate sevk etmiş olabilir. Ancak şurası unutulmamalıdır ki, sosyal bilimlerle deneysel bilimler birbirinden farklıdır. Deneysel bilimlerde bilim adamı, bir hipotez ortaya koyar, yaptığı deneylerde ve gözlemlerde hipotezinin doğruluğunu veya yanlışlığını denetleyebilir. Ancak, sosyal bilimlerde durum bundan farklıdır. Artık terimler oturmuştur. Zamanla her sosyal bilim kendi içinde müstakil hâle gelmiştir. Sonradan söylenecek her söz bir öncekinden bağımsız olarak söylenemez. Bu sebeple yaklaşık beş yüz yıllık bir süreci verimsizlikle suçlamak, ya söz konusu dönemi tam olarak açığa çıkaramadığımızın veya cehâletimizin eseridir. Aksi takdirde böyle bir suçlama ancak art niyetin bir sonucu olarak îzâh edilebilir. Yapılan araştırmalar sayesinde dönemin daha iyi tanınması yukarıdaki iddiaların giderek geçerliliğini yitirdiğini göstermektedir.

Netice itibarıyla Osmanlı döneminde Arap dili ve belâğatıyla ilgili yazılan eserlerin bir kısmı, günümüzde neşredilerek ilim âleminin hizmetine sunulmuş olmasına rağmen, hâlen küçümsenemeyecek ölçüde birçok çalışma kütüphânelerimizde yazmalar hâlinde gün ışığına çıkacağı günü beklemektedir. Toplumumuzun kültür vesîkaları olan yazma eserlere lâayık oldukları özenin gösterilerek ilim dünyâsına katkıda bulunulmasını umuyoruz. Biz de bu mütevâzi çalışmamızla buna katkıda bulunduğumuza inanıyoruz.

Kaynakça

'Atâî, Nev'î-zâde, "Şekâiku'n-Nu'mâniyye" ve Zeyilleri, "Hadâiku'l-Hakâik fî Tekmileti'ş-Şekâik", Neşre hazırlayan: Abdulkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989.

'Atâî, Nev'î-zâde, Zeyl-i Şekâiku'n-Nu'mâniyye, I-V, İstanbul 1989.

"el-Ikdü'l-Manzûm fî Zikri Efâdılı'r-Rûm", Süleymâniye Kütüphanesi, Hacı Mahmûd Efendi Bölümü, No: 4597. İbn Hallikân kenarında Kahire'de 1310'da basılmıştır.

Akyüz, Yahya, Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1988'e kadar), Ankara 1989.

Arslan, Ahmet Turan, İmam Birgivî, Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrîsâtındaki Yeri, İstanbul 1992.

Ayşî Mehmed Efendi, el-Münekkahâtü'l-Meşrûha fî'l-Me'ânî ve'l-Beyân, thk. M. Vecih Uzunoğlu, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) İzmir 1997.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, Osmanlı Mîmârisinde Fâtîh Devri, İstanbul 1973.

Bağdatlı İsmail Paşa, Hediyyetü'l-Arifîn Esmâü'l-Müellifîn ve Asâru'l-Musannifîn, thk. Rıfat Bilge ve İbnü'l-Emîn Mahmûd, I-II, İstanbul 1951.

Bursalı Mehmet Tâhir, Aydın Vilâyetine Mensup Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müerrihîn ve Etubbâ'nın Terâcîm-i Ahvâli, Keşişyân Matbaası, İzmir 1324.

Bursalı Mehmet Tâhir, Osmanlı Müellifleri, thk. Ali fikri Yavuz – İsmail Özen, I-III, Meral Yayınevi, İstanbul 1975.

Cahit Baltacı, XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, İstanbul 1976.

Carl Brockelman, S. N. I, 519.

Carl Brockelman, SI, 519.

Çelebî, Rabîha ve Hacımüftüoğlu, Nasrullah, Teshîlü'l-Belâğa.

Duman, Hasan, a.g.e., s. 9.

Ebu Musa, el- Belâğatu'l-Arabiyye ve Târihuha.

el-Aydîni, Hamza b. Turgut, Şerhu'l-Mesâlik, v. 11/b.

el-Kazvîni, et-Telhîs.

Eren, Cüneyt, "Şeyhulislâm Ebû's-suûd Efendi'nin Bed'îyyesi", Ekev Akademi Dergisi, Yıl: 7, Sayı: 14, Erzurum 2003, s. 221-228.

Ergin, Osman, Türk Maarif Tarihi, Eser Matbaası, İstanbul 1977.

ez-Zernûcî, Burhaneddin, Ta'lîmu'l-Müte'allim.

ez-Ziriklî, Hayruddîn, el-A'lâm, Dâru'l-Melâyîn, Mısır tsz.,

Filoloji, Edebiyât, Mecmualar, No: 7488-9043, M.E.B Basımevi, İstanbul 1969.

Filoloji, Edebiyât, Mecmualar, No: 7488-9043, MEB. Basımevi, İstanbul 1969.

Karatay, Fehmi Ethem, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesi Arapça Yazmalar Katalogu, I-IV, Topkapı sarayı Müzesi Yayınları, No: 15.

Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullah, Keşfu'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn, I-II, M.E.B., İstanbul 1971.

Kehhâle, Ömer Rıza, Mu'cemü'l-Müellifin.

Kemâleddîn Efendi (ö. 1030/1620), Mevzû'atu'l-'Ulûm.

Kılıç, Hulûsi, TDVİA, V, 382.

M. Z. Pâkalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I-III, İkinci Baskı, İstanbul 1971.

Mehmed Mecdî, Hadâiku'l-Hakâik fî Tekmilet's-Şekâik.

Mehmet Süreyyâ, Sicill-i Osmânî, Matbaa-yı Âmire, İstanbul tsz,

Mübârek, Zeki, el-Medâihu'n-Nebeviyye fî'l-Edebi'l-Arabî, Mısır 1935.

Özbalıkçı, Reşid, Arap Gramerinde Kur'ân ve Hadîsle İstişhâd, İzmir 2001.

Pâkalın, M. Z., Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I-III, İkinci Baskı, İstanbul 1971.

Parladır, Selahaddin, İslâm'da Örgün Din Eğitimi (Basılmamış Doktora Tezi), D.E.Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1984.

Taşköprülü-zâde Ahmed İsmüddîn, Şekâiku'n-Nu'mâniyye.

Uzunçarşılı, İsmâil Hakkı, Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı, Türk Târîh Kurumu Basımevi, Ankara 1988.

Yardım, Ali, İzmir Millî Kütüphâne Yazmalar Katalogu, İzmir Millî Kütüphane Vakfı Yay, İzmir 1994.

Yetiş, Kâzım, "Belâgat" Maddesi, TDVİA, V, 381.